

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

**TÜRK DİLİ VƏ TÜRK DİLLƏRİ ANLAYIŞLARININ
FORMALAŞMASI TARİXİNİN ELMİ-METODOLOJİ
PROBLEMLƏRİ**

İxtisas: 5710.01 – Türk dilləri

Elm sahəsi: Filologiya

İddiaçı: **Aysel Nizami qızı Qəribli**

Elmlər doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Bakı-2022

Dissertasiya işi Azərbaycan MEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Türk dilləri şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Elmi məsləhətçi: Akademik
Möhsün Zellabdin oğlu Nağısoylu

Rəsmi opponentlər: filologiya elmləri doktoru, professor
Rüfət Əşrəf oğlu Rüstəmov

filologiya elmləri doktoru, dosent
Kamil Kamal oğlu Bəşirov

AMEA-nın müxbir üzvü
filologiya elmləri doktoru, professor
Əbülfəz Aman oğlu Quliyev

filologiya elmləri doktor, professor
Mübariz İmran oğlu Yusifov

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu nəzdində fəaliyyət göstərən ED 1.06 Dissertasiya şurası

Dissertasiya şurasının sədri: filologiya elmləri doktoru, professor
Nadir Balaoğlu oğlu Məmmədli

Dissertasiya şurasının elmi katibi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
dosent
Sevinc Yusif qızı Məmmədova

Elmi seminarın sədri: filologiya elmləri doktoru, dosent
Zəfira Məsa qızı Əliyeva

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi: “Türk dili” və “türk dilləri” anlayışlarının formalaşması tarixinin həmin anlayışların ehtiva etdiyi dil materiyası və ya gerçəkliyinin təkamülü ilə üzvi qarşılıqlı əlaqə və vəhdətdə tədqiqi, bir tərəfdən, sözügedən anlayışların məzmununu modelləşdirməyə, mövcud mübahisələrə aydınlıq gətirməyə, onlardan istər elmi, istərsə də ictimai-siyasi ünsiyyətdə istifadədə yol verilən yanlışlıqları aradan qaldırmağa metodoloji şərait yaradırsa, digər tərəfdən, Avrasiyanın geniş bir coğrafiyasında min illər boyu təbii qanunauyğunluqlar əsasında yayılmış çoxsaylı türk dillərinin, ləhcələrinin və şivələrinin diferensiasiya prosesinin “nəbz”ini tutmağa imkan verir. Ən gec XI əsrdən-Mahmud Kaşğarının “Divani-lüğət-it-türk”ündən başlayaraq türk dilinin müxtəlif diferensial təzahürləri barədə ətraflı məlumat əks etdirən kifayət qədər zəngin mənbələr mövcuddur ki, onların düzgün elmi-metodoloji prinsiplərlə öyrənilməsi türkologiyanın bu fundamental mövzu-probleminin həlli üçün geniş meydan açır.

Hər bir dil və ya onun törəmə - təzahürləri (ümumxalq dili, ədəbi dil, ləhcə və ya dialekt, şivə və s.) barədə müəyyən təsəvvürün, eləcə də bu və ya digər dərəcədə əsaslandırılmış elmi qənaətin yaranması həm tarixi, həm də müasir baxımlardan ona görə böyük əhəmiyyət kəsb edir ki, “dil” adlandırdığımız çox mühüm ictimai hadisə cəmiyyəti yalnız birləşdirməyib, eyni zamanda ayırmaqla ünsiyyət mexanizminin mürəkkəb təbiətini dərk etmək ehtiyacını bir daha nümayiş etdirir. Dünyada hər hansı bir dil olmuşsa (və varsa), hər biri barədə müəyyən təsəvvür, bu və ya digər dərəcədə elmi anlayış, eləcə də onun adı (linqvonim) olmuşdur (və var) ki, bu, yəni hər hansı bir dil adının (linqvonimin) meydana çıxması müəyyən ünsiyyət vahidini o səviyyədə “işarələyir” və ya faklaşdırır ki, hətta dil materiyası tamamilə “unudulduqdan” sonra da ad (linqvonim) nəyinki qalır, həmçinin qədim dillər üzrə tədqiqatçıları səfərbər edir ki, mənbələrdə

rast gəlinən dil adlarının arxasında dayanan dil materialını bərpa etsinlər.

Müşahidələr göstərir ki, dilçilik tədqiqatlarında çox zaman bu və ya digər dil, yaxud onun təzahür-tərəmələri istər tarixi, istərsə də müasir planda düzgün və ya dəqiq müəyyənləşdirilmədiyinə görə dilçilik “ünsiyyət”ində bir sıra elə problemlər meydana çıxır ki, onların həlli məhz linqvonim-terminin adekvat dərk edilib-edilməməsi ilə bağlı olur.

“Türk dili”, “türk ləhcələri” və “türk dilləri” anlayışları biri digərinin tarixi-məntiqi (genetipoloji) davamı olaraq və ya biri digərindən törəyərək meydana çıxmışdır ki, bu da ümumən “türkcə”nin (burada, eləcə də bundan sonra “türkcə” anlayışı türk dilinin həm zaman, həm məkan, həm də sosial diferensiallığı fəvqündə ümumi faktik mövcudluğu mənasında işlədiləcəkdir) təkamül-diferensiasiya tarixini əks etdirir. Heç şübhəsiz, dünyanın inkişaf etmiş dillərinin – məsələn, roman, german, slavyan, İran və s. hamısının tarixində özünü göstərən mühüm bir qanunauyğunluq türk dillərinə də aiddir: dillərin təkamül-diferensiasiya prosesi öz mənbəyini xalq danışığı dilinin inkişaf edib yayılmasından alır, ədəbi dillər və ya yazı dilləri məhz həmin təkamül-diferensiasiya prosesi kontekstində təzahür etməklə ümumi inkişaf təmayülü əsasında (və müəyyən dövrdə) mövcud olur. Odur ki, “türkcə”nin həqiqi təbii tarixini, əslində, ən gec ərəmızın I minilliyinin ortalarından meydana çıxmağa başlayan çox sayda ədəbi (yazılı) dillər deyil, ümumxalq dilinin (“türkcə”nin) xalqın (türklərin) tarixi ilə bilavasitə bağlı “hərəkət”i təşkil edir.

Görkəmli Azərbaycan türkoloqu Fərhad Zeynalov yazır:

“Hər şeydən əvvəl onu qeyd etməliyik ki, tarixən türksistemli qəbilə və tayfalar yaranarkən onların hamısını geneoloji cəhətdən əhatə edən, hamısı üçün ümumi ola bilən bir dil olmamış və ola da bilməzdi. Deməli, “türk” sözü, “türk dili” və “türk xalqı” anlayışları sonralar yaranmışdır. Başqa sözlə, türk dilləri tarixində “türk” termini (dili və xalqı) ümumiləşdirici səciyyə daşımamış, tarixdən bizə

məlum olan yüzlərlə türksistemli (əlbəttə, sonralar “türksistemli” adlanmış) boylardan, tayfa birləşmələrindən birinin adı olmuşdur”.¹

Əlbəttə, “türk” adının “türksistemli” xalqları, eləcə də dilləri nə zaman özündə birləşdiriyi məsələsində mübahisə etmək mümkündür, ancaq türklərin ən qədim dövrlərdən (təşəkkül-diferensiasiya dövründə) məhz ümumi bir dildən- “türkcə”dən istifadə etdikləri heç bir etiraz doğurmamalıdır.

Tarix bütün dillərin bir mənbdən törəməsi barədəki kifayət qədər elmi əsası olan təsəvvürü birbaşa təsdiq etməsə də, müxtəlif dillər üçün genetik mənbə, yaxud çıxış nöqtəsi olan pradillərin mövcudluğuna şübhə yeri qoymur. Lakin müqayisəli-tarixi metodun inkişaf tarixinin indiki mərhələsində belə, “türkcə”nin qədim Altay (türk, monqol və tunqus-mancur) pradilindən, eləcə də daha əvvəlki Ural-Altay birliyindən diferensiasiya olunaraq gəlməsi fikri nəzəriyyə olaraq qalır. “Türkcə”nin genetikoloji bütövlüyü isə o dərəcədə şübhəsizdir ki, müxtəlif türk dillərinin, yaxud ləhcələrinin mənşəcə qohumluğunu sübut etmək üçün hətta müqayisəli-tarixi metodun tətbiqinə xüsusi ehtiyac görülür.

Türk dilinin ilk orta əsrlərdən etibarən əvvəl ləhcələrə, orta əsrlərin sonu-yeni dövrün əvvəllərindən isə müstəqil dillərə diferensiasiyası, öz-özlüyündə aydındır ki, müxtəlif linqvonimlərin meydana çıxmasına gətirib çıxarır. Lakin diferensiasiya olunmuş hər hansı ləhcə, yaxud dil təzahürünün az-çox dəqiq adlandırılması üçün kifayət qədər uzun zaman tələb edilir ki, həmin zaman ərzində bir sıra adlandırma tərəddüdlərinin, hətta yanlışlıqlarının olması qaçılmazdır.

“Türk dili” və “türk dilləri” anlayışlarının formalaşması tarixi kimi ümumən türkologiyanın, xüsusilə türk dillərinin təşəkkülü tarixinin bir sıra nəzəri-metodoloji problemləri bilavasitə bağlı olan mövzunun aktuallığını, birinci növbədə, türkcə və onun müxtəlif dövrlərə aid funksional təzahürlərinin necə adlandırılmasına aid materialların ortaya çıxarılaraq sistemləşdirilməsi ehtiyacı, ikinci növbə-

¹Zeynalov, F. Türkologiyanın əsasları / F.Zeynalov. – Bakı: Maarif nəş., – 1981. – 348 s.

də isə, adətən bu və ya digər dövrdəki müvafiq adlandırma təcrübələri ilə əlaqədar yürüdülmən mülahizələrin, aparılan ümumiləşdirmələrin, nəticə etibarilə, ortaya çıxan mübahisələrin tənqidi təhlil zərurəti təşkil edir.

Əlbəttə, tədqiqat işinin həsr olunduğu mövzu indiyə qədər monoqrafik miqyasda işlənməsə də müəyyən araşdırmaların diqqət mərkəzindən də kənar qalmamış, həm “türk dili”, həm də “türk dilləri” anlayışının tərkib hissəsinə daxil olan ayrı-ayrı anlayış linqvonimlər barədə kifayət qədər maraqlı mülahizələr irəli sürülmüşdür ki, hazırkı tədqiqat işində onların ən mühümləri nəzərdən keçirilir.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Tədqiqatın obyektı türk dilləri, predmeti isə “türk dili” və “türk dilləri” anlayışlarının formalaşması tarixinin elmi-nəzəri problemləridir.

Əlbəttə, mübahisə doğura bilər ki, türkologiya özünün müasir inkişaf səviyyəsində “türk dili” və “türk dilləri” anlayışlarına nə dərəcədə məhz “elmi-nəzəri problem” səviyyəsində yanaşmağa məcburdur. Faktlarla -türkoloji linqvonimlərin işlənmə təcrübəsi ilə nəinki sistemli, hətta öləri tanışlıq dərhal belə bir təsəvvür yaradır ki, həmin linqvonimlərə istər tarixi, istərsə də müasir planda xeyli dərəcədə fərqli münasibətlər hökm sürür ki, bunlar, əsasən, anlayış-linqvonimin məna-məzmun həcmi, strukturunu düzgün anlamamaqdan, yaxud bu və ya digər siyasi-ideoloji konyuktura meyl etməklə onu təhrif etməkdən irəli gəlir.

Həç şübhəsiz tədqiqatın predmetinə münasibətdə maksimum obyektiv mövqe tutmaq üçün tədqiqat obyektinin təqdim etdiyi “faktlar ardıcılığı”nın, eləcə də “faktlar mozaikası”nın məntiqinə əsaslanmaq lazım gəlir. Araşdırmalar inandırır ki, o halda ki tədqiqatçı bu və ya digər türkoloji linqvonimin məzmununu izah edərkən dil materiyasından, xüsusilə ayrı-ayrı türk dil təzahürlərinin türkcənin ümumi sisteminə münasibətdəki özünəməxsusluqlarından (tipologiyasından) deyil, rəsmi-inzibati, yaxud siyasi-ideoloji mülahizələrə əsaslanır, elmi yox, məhz konyuktur mövqedən çıxış etməli olur.

Tədqiqatın məqsədi və vəzifələri. Tədqiqatın əsas məqsədi “türk dili”, “türk ləhcələri” və “türk dilləri” anlayışlarının formalaşması tarixinin elmi-metodoloji problemlərini ortaya çıxarıb anlayışların əks etdirdiyi tarixi dil materiyasının inkişaf-diferensiasiyası qanunauyğunluqlarına istinadən həll etməkdən ibarətdir. Həmin məqsədə nail olmaq üçün tədqiqat işinin qarşısında aşağıdakı vəzifələr dayanır:

- “türk dili” anlayışının mənşəyi barədə bu və ya digər dərəcədə əsaslı elmi təsəvvürün yaradılması, həmin anlayışı əks etdirən linqvonimin hələ ardıcıl istifadə olunmadığı dövrlərdə türkcənin keçdiyi inkişaf yolu, daxili strukturu, funksional imkanları və yayılma coğrafiyası ilə bağlı mövcud elmi təsəvvürlərin eyni səviyyədə ümumiləşdirilməsi ki, “türk dili” anlayışının məna-məzmun həcmi mümkün qədər dəqiq bir şəkildə ehtiva etsin;

- ilk dəfə “türk dili” anlayışını geniş miqyasda (və verdiyi zəngin dil materialına adekvat olaraq) işlətməmiş XI əsr türk dilçi, etnoqraf və ideoloqu Mahmud Kaşğarının “Divani-lügət-it-türk”ündə həmin anlayışın statusunun, daxili “analitizm”inin, məna-məzmun nüanslarının müəyyənləşdirilməsi;

- orta əsrlərdə (əsasən, XIII-XVIII əsrlərdə) “türk dili” anlayışının sosial diferensiasiya səviyyələrində -ədəbi dil (türki) və regional dialektlər –türk ləhcələri səviyyələrində təzahür edən dil materiyasını ifadə etmək xüsusiyyətlərini araşdırmaqla anlayışın həcmi genişlənərək diferensial keyfiyyətlər kəsb etməsinə təsir göstərmiş linqvistik, sosial, siyasi, coğrafi və s. amillərin çeşidlənməsi;

- yeni dövrdə türk dili və ya Türkiyə türkcəsi, Azərbaycan dili və ya Azərbaycan türkcəsi, türkmən, özbək, qazax, qırğız, tatar və s. nüfuzlu türk dillərinin təşəkkül tarixi əsasında müvafiq anlayışların “ləhcə”dən “dil”ə keçid prosesinin tipoloji qanunauyğunluqlarının təsbit olunması;

- Mirzə Kazım bəyin “Ümumi qrammatika”sında “türk dilləri” anlayışının statusu barədəki təsəvvürün müxtəlif türk dil təzahürlərinə münasibətdə ümumi və xüsusi cəhətlərinin aydınlaşdırılması

yolu ilə “dil” və “ləhcə” anlayışlarının uyğun, fərqli və kəsişən əlamətlərinin aşkarlanması;

- ən yeni dövrdə (XX əsrin 20-ci illərindən başlayaraq) “türk dili” anlayışının statusu və bununla bağlı elmi, siyasi-ideoloji kontekstlərdə gedən mübahisələrin mahiyyəti barədə məhz faktların təhlilinə əsaslanaraq obyektiv mövqeyə gəlmək üçün zəruri prinsiplərin ortaya çıxarılması, eləcə də həmin prinsiplərin müasir türk dünyasında həyata keçirilməsi proseslərinin izlənməsi;

- ən nüfuzlu türk dillərindən biri olaraq Azərbaycan dilinin təşəkkül və inkişaf tarixi əsasında “Azərbaycan dili” anlayışının formalaşması prosesinin ayrı-ayrı mərhələlərinin (“qədim Azərbaycan dili” anlayışı, “Azərbaycan türkcəsi” anlayışı, “Qafqaz tatarlarının dili” anlayışı və s.) öyrənilməsi;

- Ə.Hüseynzadənin, Ə.Topçubaşovun türkçülük, “Əkinçi” qəzetinin, M.Şahtaxtılı, C.Məmmədquluzadə, Y.V.Çəmənzəminli, N.Nərimanov və Ü.Hacıbəyovun azərbaycançılıq mövqeyindən “ana dili” anlayışına verdikləri izahların sistemləşdirilərək “Azərbaycan dili” anlayışının XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərindəki mənə-məzmun standartının dəqiqləşdirilməsi;

- “türk dili” anlayışından “Azərbaycan dili” anlayışına faktiki keçidin (yəni bilavasitə “Azərbaycan dili” linqvonimindən ardıcıl istifadə olunmasının) həm elmi, həm ictimai-siyasi, həm də mədəni zəruriliyinin əsaslandırılması, “Azərbaycan dili” anlayışının Şimalda və Cənubda işlədilməsindəki fərqli xüsusiyyətlərin şərhli, S.Vurğunun təcrübəsində “Azərbaycan dili” anlayışının keçidiyi təkamül yolunun müəyyənləşdirilməsi;

- XX əsrin sonu, XXI əsrin əvvəllərində, başqa sözlə, müstəqillik illərində “türk dili”, yoxsa “Azərbaycan dili” mübahisələrini doğuran ictimai-siyasi səbəblərin aşkarlanması, ümummillə Lider Heydər Əliyevin problemin həllində göstərdiyi tarixi xidmətlərin dəyərləndirilməsi.

Tədqiqatın metodu. “Türk dili” və “türk dilləri” anlayışlarının formalaşması tarixinin elmi-metodoloji problemləri tədqiq olu-

narkən mövcud zəngin faktoloji (emprik) materialın geniş həcmdə ehtivası nə qədər əhəmiyyətli olsa da, əsas məsələ elmi-metodoloji istiqamətin düzgün müəyyənləşdirilməsi, bunun üçünsə ilk növbədə dillərin meydana çıxması, yayılması və diferensiasiyasının universal qanunauyğunluqlarına əsaslanılmasıdır. Yalnız həmin halda dil təzahürlərinin “kök dili” (pradilə) nisbətdə sosial-mədəni mövqeyini, eləcə də adlandırma texnologiyalarını müəyyən etmək olar.

Türk dilindən türk ləhcələrinə, ondan da türk dillərinə keçid prosesləri kəskin hüdudlanma ilə müşayiət edilmədiyi kimi, müvafiq anlayışların formalaşması dövrləri də o mənada təxminidir ki, türk dili daxilində türk ləhcələrinin ayrılması, eləcə də türk ləhcələrinin müstəqil dillərə çevrilməsi əsrlərlə davam etməklə yanaşı, heç də türklərin məskunlaşdığı bütün coğrafiyalarda eyni ardıcılıq və ya temple getmir.

Türk dili (və dilləri) ilə bağlı anlayışların həm diaxron, həm də sinxron aspektlərdən fərqləndirilməsi üçün əsas elmi-metodoloji istinad müqayisə, qarşılaşdırma və ya tutuşdurmadır ki, bunsuz həmin anlayışların, eləcə də müvafiq dil təzahürlərinin hüdudlarını dəqiq müəyyənləşdirmək, prinsip etibarilə, mümkün deyil.

Fikrimizcə, mövcud problemləri həll etmək, türk dili təzahürlərini düzgün anlayıb adlandırmaq üçün ilk növbədə iki mötəbər mənbəyə əsaslanmaq lazımdır ki, onlardan birincisi Mahmud Kaşğarının “Divani-lügət-it-türk”ü (XI əsr), ikincisi isə Mirzə Kazım bəyin “Türk-tatar dilinin ümumi qrammatikası”dır (XIX əsr). Maraqlıdır ki, Mahmud Kaşğari “türk dilləri”, Mirzə Kazım bəy isə “türk dili” anlayışını əsərin başlığına çıxarır, lakin araşdırılan materialdan və ya dil materiyasından aydın görüldüyü kimi, birinci halda eyni bir dilin ləhcələri, ikinci halda isə, əsasən, müxtəlif dillər təqdim və müqayisə olunur. “Divan”da işlənən linqvonimlərin əksəriyyəti (oğuz, qıpçaq, karluq və s.) orta əsrlərin sonlarından etibarən “arxaikləşdiyi” halda, “Ümumi qrammatika” linqvonimlərinin, demək olar ki, hamısı müasirdir.

Professor Bəkir Çobanzadə ən yeni dövrün başlanğıcında “türk dili” və “türk dilləri” anlayışlarına məhz elmi-metodoloji baxımdan aydınlıq gətirən ən görkəmli türkoloqdur ki, onun interpreta-siyaları yaşadığı dövrün siyasi-ideoloji konyukturlarının təzyiqinə nə qədər məruz qalmış olsa da (özü də həmin konyukturların qurbanına çevrildi), keçdiyi mükəmməl türkoloji məktəb imkan vermişdi ki, haqqında bəhs etdiyi anlayışlara münasibətdə, prinsip etibarilə, sona-can düzgün metodoloji mövqedə dayansın.

Müdafiyyə çıxarılan əsas müddəalar. Tədqiqat işinin elmi-metodoloji strategiyasına uyğun olaraq müdafiyyə aşağıdakı əsas müddəalar çıxarılmışdır:

1. “Türk dili” anlayışı, elmə məlum olan mənbələrə görə, XI əsrdən geniş işlənməyə başlasa da, bu linqvonimin işarələdiyi dilin tarixi bir neçə min il əvvəllərə gedir, belə ki, sakların (turanlıların) eləcə də hunların həm ictimai ünsiyyətdə, həm bədii yaradıcılıqda, həm də rəsmi dövlət işlərində istifadə etdikləri türkcə VI əsrdən etibarən eyni zamanda yazılı dil olaraq Göy türklərin sərəncamına keçmiş, lakin “türk” sözü xalqın (etnosun), dövlətin adı kimi populyarlaşsa da, linqvonim funksiyası daşmamışdır; bu isə o deməkdir ki, dil adının (lingvonimin) təşəkkülü müvafiq etnonim və toponimlərin təşəkkülündən, prinsip etibarilə, sonra gəlir.

2. Mahmud Kaşğarinin “Divani-lügət-it-türk”ü göstərir ki, I minilliyin sonlarına doğru türkcənin linqvistik, siyasi, coğrafi və s. diferensiasiyası prosesi güclənir və bu zaman aparıcı türk tayfalarının (oğuzların, qıpçaqların və karluq-uyğurların) türk dili hüduunda ləhcə fərqləri meydana çıxır; həmin ləhcələr arasındakı fərqlər orta əsrlər boyu nə qədər dərinləşsə də, eyni bir dilin (türkcənin) hüdu-dlarını aşmadığına görə “oğuzca”, “qıpçaqca”, “karluqca” və “uyğurca” anlayışları dil yox, məhz ləhcə statusunu bildirir. Və eyni zamanda istər bu ləhcələr daxilində, istərsə də onların yayıldığı həmhüdu regionlarda (məsələn, oğuz-qıpçaq, uyğur-oğuz, uyğur-qıpçaq və s.) çoxsaylı şivələr təşəkkül tapır ki, onlar orta əsrlərin sonu, yeni dövrün əvvəllərində müasir türk dillərinin təşəkkülünə təkan verir.

3. XI-XII əsrlərdə meydana çıxan Xaqaniyyə türkcəsinin təqdim etdiyi standart əsasında XIII-XIV əsrdən “orta əsrlər türk ədəbi dili (türki)” fəaliyyətə başlayır ki, bu yazılı ədəbi dil XVII-XVIII əsrlərə, hətta bəzi hallarda XIX əsrin əvvəllərinə qədər davam etməklə özünün müxtəlif (əsasən Şərqi və Qərbi) regional formalarında təzahür etsə də, həm fonetik, həm leksik, həm də qrammatik normalarında ümumtürk xarakterini qoruyub saxlayır. Və daha çox “türki” (yəni “türkə” məxsus) adlanan həmin ədəbi dil ümumən müsəlman aləmində də ona görə məşhurdur ki, türkcə ilə yanaşı, ərəbcə və farscanın xüsusiyyətlərini də əks etdirir.

4. Yeni dövr “türk dili” və “türk dilləri” anlayışlarına ilk növbədə ehtiva etdikləri dil materiyasının səciyyəsinə görə yeni baxış tələb etsə də, orta əsrlərdə standartlaşmış münasibət həmin baxışların təzahürünə uzun müddət müqavimət göstərdiyindən bir sıra mübahisələr ortaya çıxır ki, bu da sözügedən anlayışların adekvat dərkində müəyyən problemlər yaradır. Ona görə də “türk dili”, “türk ləhcələri” və “türk dilləri” anlayışları arasındakı münasibətləri müəyyən edərək orta əsrlər standartlarını yeni dövrün standartları ilə qarşı-qarşıya qoymaq, yeni dövrə orta əsrlərin deyil, orta əsrlərə yeni dövrün standartları ilə (retrospektiv planda) baxmaq lazım gəlir.

5. XVII-XVIII əsrlərdən etibarən “türk dili və onun oğuz, qıpçaq, karluq, uyğur ləhcələri” modeli tədricən “türk ləhcələri və ya dilləri” modeli ilə əvəzlənir ki, bunun nəticəsində artıq Türkiyə türkcəsi, Azərbaycan türkcəsi, türkmən, özbək, qazax, qırğız, tatar və s. türk dillərinin tarix səhnəsinə çıxdığı müşahidə olunur. Və türklərin diferensiasiyası o zaman keyfiyyət həddinə çatır ki, müxtəlif türk ləhcələri ən gec XVIII əsrdən özünü çox hallarda yazılı ədəbi dillər kimi təqdim edir. Bu isə həmin dilləri artıq “türk dili” adı altında birləşdirməyə imkan vermir.

6. XIX əsrin ortalarında Mirzə Kazım bəyin “Ümumi qrammatika”sı, eləcə də rus, ingilis, fransız, alman və s. dillərdə tərtib olunmuş çoxsaylı qrammatika və lüğətlər orta əsrlər standartının davamı olaraq “türk ləhcələri” anlayışını mühafizə etməyə nə qədər çalışsalar

da, XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərinə doğru “ləhcə” anlayışının “dil”lə əvəzlənməsi tendensiyası özünü daha çox hiss etdirir. Hətta türk dünyasının birliyi kimi nə qədər romantik olsa da mütərəqqi ideyalar (məsələn İsmayıl bəy Qaspralının “dildə, fikirdə, işdə birlik” ideyası) belə türk dillərinin təbii ayrılmasının qarşısını almaq iqtidarında olmur. Və dildə birlik ideyası özünün müxtəlif variant-təzahürlərində bir də XX əsrin sonu, XXI əsrin əvvəllərində “ortağ türkcə” anlayışı ilə ortaya çıxır.

7. “Türk dili”ndən “türk dilləri”nə keçid prosesinin həm təbii qanunauyğunluqlarını, həm də siyasi-ideoloji konyukturlara məruz qalmasından irəli gələn problemlərini “Azərbaycan dili” anlayışının təşəkkül tarixi aydın əks etdirir. Həmin anlayış “türk dili” → “Azərbaycan (və ya Qafqaz) türkcəsi (yaxud tatarcası)” → “Azərbaycan dili” şəklində inkişaf edərək formalaşmış, XX əsrin sonlarında qeyri-təbii (və qeyri-qanuni) iddialarla dəyişdirilməyə məruz qalsa da, bunun qarşısı güclü milli dövlətçilik iradəsi ilə alınmışdır.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Artıq qeyd edildiyi kimi, “türk dili”, “türk ləhcələri” və “türk dilləri” anlayışları, eləcə də ayrı-ayrı türk dillərini əks etdirən anlayışlar barədə bilavasitə mövzunun daxili tələbatından irəli gələn səviyyədə (və sistemli) olmasa da, bu və ya digər münasibətlə müəyyən mülahizələr söylənilmişdir. Onların bir çoxu mübahisəli olub elmi-metodoloji baxımdan əsaslandırılmasa da, elələri var ki, doğrudan da, ciddi araşdırmanın məhsuludur. Hazırkı tədqiqat işinə gəldikdə isə, hər şeydən əvvəl, birbaşa sözügedən mövzuya həsr edilmiş, ikincisi, mövzu bütün tərəfləri ilə monoqrafik planda öyrənilmiş, üçüncüsü isə, nə qədər zəngin faktik material əhatə olunsada, araşdırma məhz nəzəri-metodoloji istiqamətdə aparılmışdır.

Birbaşa sözügedən mövzuya həsr olunması o mənada tədqiqatın elmi yeniliyi hesab olunur ki, burada “türk dili” və “türk dilləri” anlayışları sadəcə statik tarixi anlaşımlarında səciyyələndirilmir, daha çox həmin anlayışların genetikoloji əlaqələrinə, yəni türk dili materiyasından türk dilləri materiyalarının törəmə texnologiyalarına və hə-

min texnologiyaların ictimai, siyasi-ideoloji və mənəvi-kulturoloji təfəkkürdə möhkəmlənərək hər bir türk dilini öz adı ilə tanımağın idraki əsaslarına diqqət yetirilir.

İkincisi, mövzu o mənada bütün tərəflərilə öyrənilir ki, tədqiqata cəlb olunmuş faktik materialın miqyası, eləcə də onun formal və funksional təsnifatı türkologiya daxilində bütöv bir araşdırma sahəsinin-türkoloji linqvonimşünaslığın fərqləndirilməsinə gətirib çıxarır.

Nəhayət, üçüncüsü həmin sahə özünün nəzəri-metodoloji imkanlarının genişliyi ilə də maraq doğurur, belə ki, qohum dil materialları (funksional strukturları) arasındakı fərqlərin bu dilləri fərqləndirəcək adlarla müşayiət olunması zərurətinin meydana çıxması, eləcə də dil fərqliliklərinin əksinə, uzun zaman eyni bir ad altında gizlədilməsi, yaxud bu və ya digər dilin adlandırılmasına ictimai-siyasi, ideoloji mövqedən yanaşı və s. dəqiq metodoloji baxışla yanaşı, aydın nəzəri ümumiləşdirmə tələb edir.

Tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti. “Türk dili” və “türk dilləri” anlayışlarının formalaşması tarixinin elmi-metodoloji problemlərinin müəyyənləşdirilməsi göstərir ki, həmin problemlər öz-özlüyündə nəzəri səciyyə daşısa da mənşəyi etibarilə praktik məsələlərin həlli ehtiyaclarından irəli gəlir.

Nəzəriyyə ilə praktikanın bu cür qarşılıqlı əlaqəsi özünü bir sıra məqamlarda çox qabarıq şəkildə göstərir. Məsələn, “türkcə”nin tarixi təzahürlərinin mənbələrdəki adları bir çox hallarda tədqiqatlarda müasir adlarla əvəzlənir ki, bu da müəyyən problemlər yaradır. Məsələn, cığatay dilinin sonralar “köhnə özbək dili” adlandırılması kimi.

Ümumiyyətlə, müstəqil türk dilləri (və müvafiq anlayış-linqvonimlər) formalaşdıqdan sonra, həmçinin, məsələn, Azərbaycan dilçiliyi, tatar dilçiliyi, türkmən dilçiliyi və s. kimi dilçilik məktəb-ənənələri inkişaf etdikcə hər bir türk dilinin tarixini daha əvvəlki dövrlərlə bağlamaq meylləri güclənir. Vəziyyət o yerə çatır ki, tədqiqat metodu və ya üsulu ümumidən xüsusiyyə, yəni “türk dili” anlayışından “türk dilləri” anlayışına deyil, əksinə, “türk dilləri”ndən “türk di-

li”nə yönəlməklə, əslində, bu və ya digər türk dilinin tarixini “türkcə”nin ümumi tarixindən çıxarmış, yaxud təcrid etmiş olur.

“Türk dili” və “türk dilləri” anlayışlarının formalaşma tarixini araşdırarkən ən mübahisəli, həlli son dərəcə çətin məsələ xüsusilə konkret dövrdə, eləcə də ümumiyyətlə “dil” və “ləhcə” anlayışlarını, başqa sözlə, onların sosiolinqvistik statusunu düzgün müəyyənləşdirməkdən ibarətdir. Həmin məsələyə ümumi şəkildə yanaşdıqda deyə bilərik ki, orta əsrlərin sonu, yeni dövrün əvvəllərinə qədər, prinsip etibarilə, yalnız bir türk dilindən və onun Türküstandan, hətta Qərbi Sibirdən Şərqi Avropayacan geniş bir ərazidə yayılmış müxtəlif ləhcələrindən bəhs etmək mümkündür. Ona görə də “türkcə” materialın, əsasən, ərəb dilində izah olunduğu mənbələrdə türk ləhcələrinin “dil” adlandırılmasını, əlbəttə, şərti qəbul etmək, məhz ləhcə kimi anlamaq lazım gəlir.

Ümumiyyətlə, “türk dili” və “türk dilləri” anlayışlarının formalaşması tarixinin düzgün elmi-metodoloji prinsiplərlə araşdırılıb dərk olunması həm nəzəri, həm də praktik əhəmiyyət kəsb etməklə türkologiyanın bir sıra fundamental problemlərinin həllinə əsas verir.

Aprobasiya və tətbiqi: Dissertasiyanın əsas müddəaları müəllifin müxtəlif elmi konfranslardakı məruzə və çıxışlarında, çap edilmiş monoqrafiya və məqalələrində əks olunmuşdur.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı: Dissertasiya işi Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Türk dilləri şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi qeyd olunmaqla dissertasiyanın işarə ilə ümumi həcmi; Dissertasiya giriş, dörd fəsil, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. Dissertasiyanın giriş hissəsi 17 səhifə, I fəsil 62 səhifə, II fəsil 41 səhifə, III fəsil 35 səhifə, IV fəsil 80 səhifə, nəticə hissəsi 7 səhifə, ədəbiyyat hissəsi 15 səhifədən ibarətdir. Dissertasiya işi ümumilikdə 260 səhifə, 434,986 işarədən ibarətdir.

TƏDQIQATIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın **Giriş** hissəsində mövzunun aktuallığı, işlənmə dərəcəsi əsaslandırılır, tədqiqatın obyektı və pedmeti, məqsəd və vəzifələri, tədqiqatın metodları, müdafiəyə çıxarılan müddəalar müəyyənləşdirilir, tədqiqatın elmi yeniliyi, nəzəri və praktiki əhəmiyyəti, tədqiqatın işinin aprobasiyası və tətbiqi, dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı, dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi və işarə ilə ümumi həcmi haqqında məlumat təqdim edilir.

Dissertasiya **“Türk dili” anlayışı: təşəkkülü və təkamülü** adlanan birinci fəslə beş yarımfəsildən ibarətdir.

Dissertasiyanın birinci yarımfəslə **“Türk dili” anlayışının mənşəyini** həsr olunmuşdur.

Türk dili barədə təsəvvür türk etnosunun tarix səhnəsinə çıxdığı dövrlərdən başlayır. Ancaq metodoloji texnologiyalar, hələki, etnosu dilə (dil materiallarına) görə müəyyən etdiyindən bu qənaətə gəlmək olar ki, türk etnosunun genezisini türk dilinin mənşəyi təyin edir. Bu barədə araşdırmalar isə ümumiyyətlə dünya dillərinin materiallarına əsaslandığına görə kifayət qədər obyektiv nəticələrə gəlməyə imkan verir.

“Türk dili” anlayışının tarixi, əsasən, üç dövrə bölünür:

I. Tarixəqədərki dövr və ya “türk dili” anlayışının mənşəyi.

II. Ümumtürk dili dövrü və ya “türk dili” anlayışının normalaşması.

III. Türk dilləri dövrü və ya “türk dili” anlayışının diferensiasiyası.

Birinci dövr onunla səciyyələnir ki, təxminən e.ə. III minillikdən başlayıb eramızın I minilliyinin ortalarına qədər davam edən həmin dövrdə türkcənin mövcudluğu təkzib olunmaz faktlar əsasında rekonstruksiya olunur. İkinci dövr türkcənin zəngin yazılı abidələrdə təmsil olunduğu orta əsrləri (I minilliyin ortalarından II minilliyin ortalarına qədər) əhatə edir ki, “türk dili” anlayışı məhz bu dövrdə meydana çıxır. Üçüncü dövr isə orta əsrlərin sonlarından etibarən

ümumtürkcə kimi “türk dili” anlayışının da diferensiasiyası ilə başlanır.

Prinsip etibarilə, dördüncü dövrdən də bəhs etmək olar ki, bu, ortaq türkcə təsəvvürlərinin formalaşması ilə bağlıdır.

Birinci fəslin ikinci bölməsi **“İlk orta əsrlərdə “türk dili”** adlanır.

“Türk dili” anlayışının tarixində ilk orta əsrlər həm linqvistik, həm etnik-mədəni və ya etnoqrafik, həm də siyasi baxımlardan çox böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Göytürk dövrü türk dilinin yazılı materialının zənginliyi ilə seçilir və tarixdə ilk dəfə olaraq “türkcə” geniş bir coğrafiyada müxtəlif mənşəli (run-türk, soq-d-uyğur və s.) əlifbalarla öz varlığını nümayiş etdirir. İlk orta əsrlərdə meydana çıxmasına baxmayaraq ilk türk yazılı abidələrinin dili elmi ədəbiyyatda, əsasən, sadəcə “qədim türk dili” adlanır, lakin bu ümumi adla yanaşı, türkologiyada bir sıra termin-linqvonimlər də mövcuddur: qədim türk yazılı abidələrinin dili, Orxon-Yenisey yazılı abidələrinin dili, Göktürk yazılı abidələrinin dili, Göktürk ədəbi dili, türk runik yazılı abidələrinin dili, türk runik abidələrinin dili və s.

İlk orta əsrlər “türkcə”si anlayışının struktur modelini, başqa sözlə, bu dövrdə (V-X əsrlərdə) “türk dili” dedikdə nəyin nəzərdə tutulduğunu müəyyənləşdirmək əvvəlki dövrlərlə müqayisə olunmayacaq qədər həm asandır, həm də bu cür müəyyənləşdirmə, yaxud struktur modelləşdirmə hipotetik mülahizələrə deyil, birbaşa konkret dil (nitq) materiyasına əsaslandığına görə, demək olar ki, ciddi mübahisə doğura bilməz.

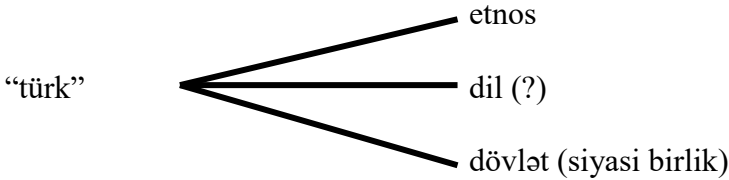
Göründüyü kimi, “türk dili” anlayışının mənşəyi problemini iki mərhələdə nəzərdən keçirmək lazım gəlir:

1) “türkcə”nin ilk yazılı, eləcə də bu və ya digər şəkildə şifahi mənbələri ortaya çıxana qədər;

2) həmin mənbələr ortaya çıxdıqdan sonra.

Reallıq isə ondan ibarətdir ki, nə birinci, nə də ikinci mərhələdə “türk dili” linqvonim-anlayışına təsadüf edilmir. Lakin I minillik

yin ortalarından sonra “türkcə”nin həm şifahi, həm də yazılı formalarda geniş yayılması; istər siyasi, istərsə də mədəni nüfuzunun olduqca güclənməsi belə bir qənaətə gəlməyə imkan verir ki, həmin dövrdə “türk” sözü yalnız etnos, dövlət (siyasi birlik) mənalarında deyil, eyni zamanda dil mənasında da işlənmişdir.

“Türk dili” linqvonim-anlayışının Mahmud Kaşğari “Divanı”nda (XI) tam stabilləşmə faktı da o deməkdir ki, ən azı bir neçə əsrlik təşəkkül tarixi olmuşdur.

Qeyd etmək lazımdır ki, xüsusilə islam dininin qəbulundan sonra türklərin etnik, siyasi və dil-ünsiyyət inteqrasiyasının güclənməsi anlayışın həmin istiqamətlərdə (yəni üç istiqamətdə: etnonim, siyasi birlik adı və linqvonim) ifadə imkanlarını genişləndirmişdir ki, burada “türkcə”nin ərəb-müsəlman dilçilik məktəbi mövqeyindən tədqiqi də az əhəmiyyət kəsb etməmişdir.

Birinci fəslin üçüncü bölməsi **“Mahmud Kaşğari “Divanı”nda “türk dili” anlayışı”** adlanır.

Mahmud Kaşğarinin “Divani-lüğət-it-türk”ü (1072-1074) I minilliyin sonu, II minilliyin əvvəllərində türk dilinin və ləhcələrinin fonetik, leksik və qrammatik quruluşu barədə nə qədər müfəssəl məlumat verirsə, “türk dili” haqqında da o qədər mükəmməl təsəvvür yaradır. Müəllif ərəb-müsəlman dilçilik məktəbinə mənsub olsa da, onun “ümumiyyətlə, dilçilik tarixində xüsusi yeri vardır”.²

² Axundov, A. Ümumi dilçilik / A.Axundov. – Bakı: Şərq-Qərb Çap Evi, –2011. – 280 s.

Mahmud Kaşğari öz əsərini “Divani-lügat-it-türk” adlandırır ki, bu da “Türk dillərinin divanı” deməkdir. Yəni hərfi-hərfinə yanaşılrsa, müəllif “türk dili”ndən deyil, “türk dilləri”ndən bəhs etməli idi. Lakin, prinsip etibarilə, belə deyil.

“Divan”ın ön sözündə Mahmud Kaşğari türklərin tarixi qüdrətindən, nüfuzundan bəhs edərək yazır:

“And içərək deyirəm ki, mən bunu Buxaranın mötəbər imamlarının birindən və nişapurlu başqa bir imamdan şəxsən eşitmişəm. Onlar ikisi də sənəd-sübutla bildirirdi ki, peyğəmbərimiz qiyamətin əlamətlərini, axır zamanın fitnə-fəsadlarını və oğuz türklərinin ortaya çıxacaqlarını söylədiyi vaxt “türk dilini öyrənin, çünki onlar üçün uzun sürəcək hökmranlıq vardır” deyə buyurmuşdur.

*...Vəbalı söyləyənlərin boynuna, bu hədis doğru isə, türk dilini öyrənmək çox vacib işdir, əgər bu söz doğru deyilsə, o zaman türk dilini öyrənməyi ağıl əmr edir”.*³

Göründüyü kimi, söhbət bu kontekstdə artıq “türk dilləri”ndən deyil, “türk dili”ndən gedir.

“Divan” müəllifinin “türk dili” və “türk dilləri” anlayışlarının arasında tərəddüd etməsi də orta əsrlərin linqvistik təsəvvürləri baxımından maraqlı doğurmaya bilməz. Həm də o baxımdan ki, burada praktik dil müşahidələri nəzəri (ümumiləşdirilmiş) dil anlayışından daha önəmlidir:

“Mən türklərin, türkmənlərin, oğuzların, çigillərin, yağmaların, qırğızların şəhərlərini və məskənlərini uzun illər başdan-başa dolaşdım, sözlərini topladım, müxtəlif sözlərin xüsusiyyətlərini öyrəndim, yaddaşıma həkk elədim. Mən bu işləri dil bilmədiyim üçün deyil, əksinə, bu dillərin ən kiçik fərqlərini göstərmək üçün elədim...”

³ Kaşğari M. Divanı Lüğat-it-Türk: [4 cildə] / M.Kaşğari. Tərcümə edən və nəşrə hazırlayan R.Əskər. – Bakı: Ozan nəş., – I cild. – 2006. – 512 s.

Mən onlara o qədər diqqət yetirdim ki, türk, türkmən, oğuz, çigil, yağma, qırğız boylarının dilləri bütünlüklə məndə cəm oldu".⁴

Beləliklə, Mahmud Kaşğari altı türk "dil"i barədə söhbət açır ki, bunlardan heç birini müasir "türk dilləri" anlayışı baxımından izah etmək mümkün deyil. "Türk boyunun dili", "oğuz boyunun dili", "türkmən boyunun dili", "çigil boyunun dili", "yağma boyunun dili", "qırğız boyunun dili" linqvonimlərinə gəldikdə isə burada tayfa anlayışı dil anlayışını açıq-aşkar üstələyir. Və nəticə etibarilə, biz Mahmud Kaşğarinin şəxsində dilçi ilə yanaşı, bir etnoqrafla qarşı-qarşıya dayanırıq. Hər şeydən əvvəl ona görə ki, "Divan" müəllifi öz müşahidələrində "dildən xalqa" yox, "xalqdan dilə" baxır. Və orta əsrlər dilçilik təsəvvürlərinin elmi-metodoloji mahiyyətini anlamaq üçün bu, elə mühüm məqamdır ki, nəzərə alınmasa ciddi problemlər (və lüzumsuz mübahisələr) yarada bilər.

"Divan" da "türk dili" anlayışına xüsusi diqqət yetirilir ki, həmin anlayış ya birbaşa, ya da dolayısı ilə, adətən, belə bildirilir: bir çox türkcə sözləri unutmuşlar, digər türklər (belə deyirlər), türk dilində (belə deməkdir), bütün türk dillərində, başqa türklərin dili, digər türklərin dilində, o biri türklər (belə demirlər), bütün türklərə görə...

Bu isə o deməkdir ki, oğuzca, uyğurca, qırpaqca, bulğarca, çigilcə və s. bir-birindən nə qədər fərqlənsələr də türkcənin – türk dilinin orbitindən kənara çıxmayıb yalnız onun hüdudları daxilində mövcuddur. Ona görə də müasir dövrdə Mahmud Kaşğari "Divan"ının adı ingilis dilinə "Türk dillərinin divanı" deyil, "Türk ləhcələrinin divanı" ("Compendium of Turkic Dialects") kimi tərcümə olunur.⁵

Beləliklə:

⁴ Kaşğari M. Divanü Lüğat-it-Türk: [4 cildə] / M.Kaşğari. Tərcümə edən və nəşrə hazırlayan R.Əskər. – Bakı: Ozan nəş., – I cild. – 2006. – 512 s.

⁵ Golden Peter. The Turkic world in Mahmud Al-Kashgari // – Bakı: Türkologiya jur., – 2014. №4, – p. 11-31.

a) “Divan”da təsbit olunmuş dil adları (linqvonimlər) “türk dili” anlayışından kənara çıxmayan ləhcə xüsusiyyətlərini işarələmək üçün istifadə olunur;

b) müxtəlif dialekt (ləhcə) xüsusiyyətlərini bildirmək üçün işlədilən “dil” adları (oğuzca, qıpçaqca, türkməncə, bulğarca və s.) şərti olaraq “türk dilləri”ndə ehtiva edilir;

c) Mahmud Kaşğari “Divan”ının tədqiqat obyektinə və ya predmetinə, prinsip etibarilə, “türk dilləri” yox, “türk dili”dir.

Birinci fəslin dördüncü bölməsi **“Orta əsrlər türk ədəbi dili (türki) anlayışı”** adlanır.

Məlum olduğu kimi, Mahmud Kaşğarinin “Divan”ı I minilliyin sonu, II minilliyin əvvəllərində ya daxili ehtiyac, ya da başqa dillərin təsiri ilə bir-birindən bu və ya digər dərəcədə fərqlənən “türk ləhcələri”ni fonetik, leksik və qrammatik xüsusiyyətləri ilə təqdim etməklə yanaşı, artıq formalaşmış bir ədəbi dildən –“Xaqaniyyə türkcəsi”ndən də böyük inamla, hətta təəssübkeşliklə məlumat verir. Nəticədə, islamın qəbulundan sonra orta əsrlər boyu Şərqdən Qərbə doğru bütün türk coğrafiyasına yayılan, demək olar ki, hər bir mədəni mərkəzdə öz “mətn”lərini yaradan mükəmməl bir ədəbi dil meydana çıxır. Eyni zamanda Şərqdən Qərbə qədim dövrün sonlarındakı “böyük köç”ü təkrar edən türk axınları başlayır ki, bu axınlar “türkcə”nin həmin istiqamətdə şifahi şəkildə də yayılmasına gətirib çıxarır.

İslam dininin Türkünstanda yayılması ilə türk-islam mədəniyyəti nəinki sürətlə yüksəlməyə, coğrafiyasını genişləndirməyə, eyni zamanda təmərküzləşməyə başlayır. I minilliyin sonu, II minilliyin əvvəllərindən etibarən Qaraxanlılar Şərqi Türkünstanla Qərbi Türkünstanı birləşdirməklə həmin təmərküzləşdirmə prosesinin elə bir hüdudunu, yaxud səviyyəsini müəyyən etmiş olurlar ki, “türkcə”nin ədəbi ünsiyyət sferası o zamana qədər görünməmiş bir miqyas alır. Mahmud Kaşğarinin “Divan”ı (XI əsr), Yusuf Xas Hacib Balasaqunlunun “Qutadqu biliq”i (XI əsr), Əhməd Yəsəvinin “Divani-hikmət”i (XII əsr) və Əhməd Yüqnəkinin “Atibətül-həqaiq”i (XII-XIII əsrlər) Qa-

raxanlılar dövrü türk ədəbi dilinin, ümumən “türkcə”nin şah əsərləri hesab olunur.

Türkinin təkamül-diferensiasiya dövrü isə “türkcə”nin “klasik ləhcələr”inin (oğuz, qıpçaq və karluq-uyğur) , yəqin ki, ictimai-siyasi şəraitin olmamasına görə müstəqil dillərə çevrilmədən, gələcəkdə müstəqil dillərin əsasını təşkil edən “şivə”lərə bölündüyü epoxaya düşür. İnkişaf edərək (Şərqdən Qərbə doğru- Türküstandan Azərbaycan-Anadoluya hərəkət edən (bu hərəkətin “mexanizm”i barədə Ə.B.Ərcilasunun yuxarıda qeyd etdiyimiz mülahizələrini xatırlayaq) ədəbi dil ümummüsəlman təfəkkür tərzinin, dünyagörüşünün və normativ ünsiyyət texnologiyalarının total təsiri altında ləhcə-dialekt əsaslarını tədricən itirir. Və bu dövrdə “türkcə”nin “alt” qatı (ləhcələr, şivələr) ilə “üst” qatı arasında hər iki qat üçün çox zəruri olan qarşılıqlı mübadilə, demək olar ki, dayanır.

Türkinin tənəzzül dövrünü isə, təkamül dövründən fərqli olaraq, “türkcə”nin bir sıra təzahür formaları və ya modelləri müşayiət edir:

1) türkinin təkamül dövründə hələ çox zəif olan, tənəzzül dövründə isə güclənən oğuz, qıpçaq və karluq-uyğur “şivə qrupları”dır ki, bunlar tədricən müstəqil türk xalqlarının “ümumxalq dil-lər”ini formalaşdıracaqdır;

2) türkiyə (onun regional təzahürlərinə) qarşı dayanaraq ədəbilik iddiası ilə meydana çıxan, həm müvafiq “şivə qrupları”, həm də tənəzzül etməkdə olan ədəbi dil (türki) normativliyi ilə fəal mübadilədə inkişaf edən “milli ədəbi dil texnologiyaları sistemi” və ya xalq ədəbiyyatının yazıya alınması, yaxud yazıda imitasiya edilməsi;

3) nəhayət, prinsip etibarilə, əsası qoyulmuş bir neçə müasir (milli) türk ədəbi dili (Türkiyə türkcəsi, Azərbaycan türkcəsi, özbək dili, türkmən dili və s.).

Birinci fəslin beşinci bölməsi **“Orta əsrlərdə “türk ləhcələri” anlayışı haqqında”** adlanır.

“Türkcə”nin orta əsrlərdəki ədəbi təzahürlərinin normativliyi nə qədər mükəmməl olsa da, xalq danışıq dili get-gedə daha da dife-

rensiallaşan ləhcə xüsusiyyətləri ilə özünün mövcudolma inersiyasını davam etdirir və müşahidələr göstərir ki, I minilliyin sonu, II minilliyin əvvəllərindən, əgər belə demək mümkünsə, Mahmud Kaşğari epoxasından sonra “türkcə”nin ləhcələri (və “türk ləhcələri” anlayışı) aşağıdakı iki mərhələdən keçir:

1. XII-XIV əsrlər;
2. XV-XVII əsrlər.

Əsas fərq ondan ibarətdir ki, “türkcə”nin diferensiasiya səviyyəsinə görə birinci mərhələ qədim dövrün sonuna, ikinci mərhələ isə yeni dövrün başlanğıcına aiddir.

“Türkcə”nin ilk orta əsrlərdən başlayan etnocoğrafi yayılması və ya şivə-ləhcə xüsusiyyətləri arasındakı fərqi artırması tədricən “türk dili” anlayışı kontekstində çoxlu sayda yeni anlayışlar (və nəticə etibarilə, yeni linqvonimlər) doğurur ki, bunun ən mötəbər göstəricisi olan Mahmud Kaşğari “Divan”ından sonra – XII-XIV əsrlərə aid bir sıra mənbələr mövcuddur. Bunların əksəriyyəti türk dilinin qırqcaq (kuman və ya poloves) ləhcəsinin dil materiallarını, ilk növbədə leksikasını özündə ehtiva edir. Məsələn: “Kitabi-məcmu-u-tərcümanitürki və əcəmi və moğoli və farsı” (XIII əsr), “Codex Cumanicus” (XIV əsr), Əbu Həyyan əl-Qarnati (əl-Əndəlus)nin “Kitab əl-idrak li lisan əl-ətrak” (XIV əsr) və s.

“Türk dili” və “türk ləhcələri” anlayışlarının hüdudlarını dəqiqləşdirmək baxımından Seyid Əhməd Cəmaləddin ibn Mühənnanın “Hilyətül-insan və həlbətül-lisan” kitabı (XIV əsr) xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Əsər üç hissədən ibarət, bir növ, tədris vəsaitidir: burada fars, türk və monqol dillərini öyrənmək istəyənlərə ərəbcə kifayət qədər ətraflı məlumat verilir.

“Kitab”ı P.M.Melioranskinin rusçaya tərcüməsindən (“Ərəb-filoloq türk dili haqqında”) azərbaycancaya çevirib nəşr etdirən Tofiq Hacıyev yazır:

“Öyrədilən dilin şivələrə malik olması söylənir, şivələrin fərqlərini göstərmək üçün paralellər verilir. Türkcənin şivələri dedikdə bu gün Türkiyə dilçiliyində işləndiyi kimi, türkcələrdən hər biri

*nəzərdə tutulur... Türküstan türkcəsi və bizim ölkənin türkcəsi deyilərkən qıpçaq və oğuz türkcələri nəzərdə tutulmuş olur (ancaq əsər boyu bir dəfə də qıpçaq dili, ümumiyyətlə, qıpçaq sözü işlənmir); eyni zamanda İbn Mühənnə “bizim ölkənin türklərində”də şivə fərqləri görünür”.*⁶

Əlbəttə, türk dilinin iki əsas ləhcəsindən biri “bizim ölkənin türkləri”nin dili və ya oğuzcadırsa, ikincisi, yəqin ki, karluqcadır. Hər şeydən əvvəl ona görə ki, Türküstanda karluqca, yaxud Kaşğar dili – Xaqaniyyə türkcəsi aparıcı idi və qıpçaq türkcəsi də bir neçə əsr onun təsiri altında olmuşdu.

XII-XIV əsrlərlə müqayisədə XV-XVI əsrlər türk ləhcələrinin diferensiasiya səviyyəsi, artıq qeyd etdiyimiz kimi, onunla fərqlənir ki, birinci mərhələdə “türkcə”nin 1) oğuz, 2) qıpçaq və 3) karluq-uyğur dialekt bölünməsi şəklindəki klassik model, prinsip etibarilə, mövcud olduğu halda, ikinci mərhələdə artıq tarixə qovuşur, əvəzində isə müasir türk dillərinin əsasını təşkil edəcək, nə qədər paradoksal səslənsə də, ləhcə diferensiasiya-təmərküzləşmə prosesləri vüsət almağa başlayır ki, burada ekstralinqvistik amillərin rolu “türkcə”nin tarixi diferensiasiya inersiyasından daha böyük, bir çox hallarda isə həlledici olur. Lakin həmin həlledicilik özünü bütün vulqarlığı ilə bir qədər sonra – XVII-XVIII əsrlərdə nümayiş etdirməli olur.

Orta əsrlərin sonlarına doğru “türk ləhcələri” anlayışı barədə məlumat verən əsərlər aşağıdakılardır:

1) Cəmaləddin ət-Türki. “Bulqat əl-müştak fi lüğət ət-türk və l-qıfçaq” (XV əsr).

2) “Əl-qəvanin əl-külliyə li dəbt əl-lüğət əl-türkiyyə” (XV əsr).

3) “Kitab ət-töhfət üz-zəkiyyə fi-l-lüğət ət-türkiyyə” (XV əsr) və s.

⁶ İbn Mühənnə, S.Ə.S. Hilyətül-insan və həlbətül-lisan / S.Ə.S. İbn Mühənnə. Lüğəti tərcümə edən, nəşrə hazırlayan, qeyd və şərhlərin müəllifi Tofiq Hacıyev.

– Bakı: Kitab aləmi, – 2008. – 160 s.

Həm fonetik, həm leksik, həm də qrammatik materialları əhatə edən bu lüğətlərdə, əsasən, qırpaq və oğuz ləhcələri müqayisə olunur.

“Yeni dövrdə “türk ləhcələri” və “türk dilləri” anlayışları” adlanan ikinci fəslin birinci bölməsi “Türk ləhcələri” anlayışından “türk dilləri” anlayışına keçidin tipoloji əsaslarından bəhs edir.

Yeni dövrün əvvəllərindən başlayaraq “türkcə”nin tarixində diferensiasiya-konsolidasiya hərəkəti onunla nəticələnir ki, son orta əsrlərdə formalaşmış əsas ləhcələr tədricən müstəqil dillərə çevrilir. Və bu prosesdə türk xalqlarının ictimai-siyasi taleyi çox mühüm rol oynayır.

Müasir türk ədəbi dillərinin orta əsrlər türk ədəbi dilindən (türkidən) əmələ gəlməsi barədəki təsəvvür, artıq qeyd etdiyimiz kimi, əlbəttə, yanlıştır. Hər şeydən əvvəl ona görə ki, ədəbi dillər ümumiyyətlə diferensiasiya imkanından məhrumdur, onların mövcudluq üsulu məhz normativ stabilliyidir ki, məkan (coğrafi) və zaman (tarixi) hüdudları da bununla müəyyən olunur. Odur ki, müasir özbək ədəbi dilinin Nəvainin, müasir Azərbaycan ədəbi dilinin Füzulinin dilinin birbaşa davamı olması haqqında kifayət qədər geniş yayılmış fikirlərə ən azından tənqidi yanaşmağa ehtiyac vardır...

Bir sıra türkoloqlar orta əsrlər ənənəsi olmayan müasir türk ədəbi dillərini sovet dövründə ümumtürk ədəbi dilini (ümumən türk dillərini) parçalamaq məqsədilə süni olaraq, yəni düşünülmüş siyasi-ideoloji direktivlərlə yaradıldığını iddia edirlər. Lakin unutmamaq olmaz ki, sovet hakimiyyəti türklərə qarşı nə qədər irticaçı siyasət yürütmək fikrinə düşsə də, onların hər biri üçün fərqli ədəbi dil yaratmaq qədər ağır bir “layihə”yə girişməz, əksinə, keçmiş imperiya siyasətini davam etdirməklə kifayətlənərdi. Çünki “türkcə”ni ədəbi dillər səviyyəsinə yüksəltmək deyil, ləhcələr şəklində saxlamaqla rus dilinin mövqeyini gücləndirmək daha əlverişli idi.

Beləliklə, yeni türk ədəbi dillərinin təşəkkülü orta əsrlər türk ədəbi dili (türki) ilə mənşəcə birbaşa əlaqəsi olmayan prosesdir. Ona görə də nə “türk ədəbi dilləri” anlayışını “türk ləhcələri” anlayışı ilə

əvəz etmək, nə də orta əsrlərin sonu, yeni dövrün əvvəllərindən etibarən “Şərq, yaxud Qərb türkcələri”nin ədəbi nüfuzu altında bölüşdürmək mümkündür.

Yeni dövrün əvvəllərindən isə artıq müasir türk xalqları (və dilləri) müəyyənləşir.

Bu bölmədə **“1)Türk dili” və ya “Türkiyə türkcəsi”, 2) “Azərbaycan dili” və ya “Azərbaycan türkcəsi”, 3) “türkmən dili”, 4) “özbək dili”, 5) “qazax dili”, 6) “qırğız dili” və 7) “tatar dili” anlayışlarının formalaşması tarixi** nəzərdən keçirilmişdir.

Ümumiyyətlə, bütün müasir türk ədəbi dillərinin əsasında “türkcə”nin daxili-linqvistik, coğrafi, siyasi, mədəni və s. şərtlərə görə tarixən diferensiallaşmış ləhcələri dayanmaqdadır. Orta əsrlər türk ədəbi dilinin (türkinin) müasir türk ədəbi dillərinin təşəkkülünə təsiri, prinsip etibarilə, heç vaxt aparıcı olmamış, bir sıra hallarda isə (məsələn, Türkiyə türkcəsinin, yaxud özbəkcənin təcrübəsində olduğu kimi), əksinə, yubadıcı təsir göstərmişdir.

İkinci fəslin ikinci bölməsi **“Mirzə Kazım bəyin “Ümumi qrammatika”sında “türk dilləri” anlayışı”** adlanır.

“Türk dili” anlayışından “türk dilləri” anlayışına keçid prosesinin tarixi mahiyyətini daha dərinəndən dərk etmək üçün Mahmud Kaşğarinin “Divanı-lüğət-it-türk”ü (XI əsr) ilə Mirzə Kazım bəyin “Türk-tatar dilinin ümumi qrammatikası”nı (XIX əsr) həmin anlayışlara münasibət baxımından müqayisə etmək bir neçə baxımdan xüsusi əhəmiyyət daşıyır:

a) həm Mahmud Kaşğarinin “Divan”ı, həm də Mirzə Kazım bəyin “Ümumi qrammatika”sı türk dilini (və dillərini) ana dili olaraq uşaqlıqdan bilən, dövrün beynəlxalq dillərini mükəmməl öyrənmiş geniş dünyagörüşlü milli intellektuallar tərəfindən uzun illərin araşdırmaları nəticəsində yazılmışdır;

b) hər iki əsər öz dövrünün elmi dilçilik təfəkkürünün son nailiyyətləri səviyyəsində qələmə alınmışdır;

c) hər iki əsərdə “türk dili” və “türk dilləri” anlayışlarına bila-vasitə illüstrativ materiala əsaslanan xüsusi həssaslıq nümayiş etdirilir.

“Divan”la “Ümumi qrammatika”nı müqayisə edərkən diqqəti ilk növbədə çəkən cəhət odur ki, nə qədər paradoksal görünsə də, formal olaraq, “Divan” “türk dilləri”ndən, “Ümumi qrammatika” isə “türk dili”ndən bəhs edəcəyini nəzərdə tutur. Lakin mahiyyət etibarilə, “Ümumi qrammatika”nın predmeti “türk dilləri”, “Divan”ın predmeti isə “türk dili”dir.

“Ümumi qrammatika”da “türk” sözü rus dili ənənəsinə uyğun olaraq həm “турецкий” (məsələn: “турецкий язык”), həm də “тюркский” (məsələn: “тюркский язык”) şəklində verilir. O yerdə ki “тюркский язык” linqvonimi işlənir, ümumən “türkcə” nəzərdə tutulur. “Турецкий язык” la “Азербайджанское наречие” qarşılaşdırılır. “Tatarca” anlayışı, əsasən, “татарские наречие” formatında verilsə də, bəzən təkdə və ümumi şəkildə (məsələn: “татарский”) təqdim olunur.⁷

“Ümumi qrammatika”da türk dillərinin və ya ləhcələrinin adları (türk linqvonimləri), əsasən, aşağıdakılardan ibarətdir:⁸ türk ləhcələri [s. 188], çuvaş dili [s. 188], Azərbaycan və qırçaq ləhcələri [s. 189], Azərbaycan, habelə cağatay ləhcəsi [s. 189], Azərbaycan ləhcəsi [s. 193], bəzi türk ləhcələrində [s. 201], tatar ləhcələri [s. 233], tatar dili [s. 250], Osmanlı və Azərbaycan ləhcələri [s. 250], Kiçik Asiya və Azərbaycan ləhcələri [s. 251], tatar dialektləri [s. 252] və s.

Məsələ burasındadır ki, Mirzə Kazım bəy üçün önəmli olan “türk-tatar dili”ni bütün linqvistik rəngarəngliyi ilə təqdim etməkdir.

⁷ Казем Бек, М.А. Ощя граммати́ка турецко-татарского языка / М.А.Казем Бек. – Казань: печатано въ университетской типографии, – 1846. – 457 с.

⁸ Misallar “Ümumi qrammatika”nın azərbaycancaya tərcüməsindən verilir. Mötərizədə səhifə göstərilir. Bax Kazım bəy, M. Türk-tatar dilinin ümumi qrammatikası / M. Kazım bəy. Tərcümə, tədqiq və şərh İdris Abbasovundur. – Bakı: Zərdabi LTD, – 2017. – 1000 s.

Onun üçün maraqlı deyil ki, bu rəngarənglik eyni bir dilin, yaxud müxtəlif dillərin təzahürüdür. Ancaq zəruri fərqlər də var ki, həmin fərqlərə münasibətdə “Ümumi qrammatika” müəllifi kifayət qədər prinsipialdır.

İkinci fəslin üçüncü bölməsi **“XIX əsrin ortalarından XX əsrin əvvəllərinə qədər “türk dilləri” anlayışı”** adlanır.

XIX əsrin ortalarından etibarən bu və ya digər türk dilinin “ləhcə” adlandırılmasına az təsadüf edilməsə də, aparıcı tendensiya məhz “türk dilləri” anlayışının sabitləşməsidir.

Lazar Zaxaroviç Budaqovun 1869-cu ildə Sankt-Peterburqda çıxan “Türk-tatar ləhcələrinin müqayisəli lüğət”i (“Сравнительный словарь турецко-татарских наречий”) türk dillərinin həm XIX əsrin ortalarındakı diferensiasiya vəziyyəti, həm də bu barədə rus türkölogiyasının təsəvvürlərini aydınlaşdırmaq baxımından maraqlı doğurmaya bilməz. Lüğətin 1960-cı ildəki stereotip nəşrinə yazdığı ön sözdə akademik A.N.Kononov müəllifin istifadə etdiyi “ləhcə” (“наречие”) termini qarşısında onun “dil” (“язык”) mənasını verdiyini göstərmişdir.⁹

“Təcrübə” müəllifi aşağıdakı türk dili ləhcələrini xüsusi fərqləndirir: Aderbecan ləhcəsi, Altay ləhcəsi, başkir ləhcəsi, karaqaş ləhcəsi, Kazan ləhcəsi, kırqız ləhcəsi, karakırqız ləhcəsi, kumandinlərin ləhcəsi, Krım ləhcəsi, teleut ləhcəsi, uyğurların ləhcəsi və s.¹⁰

Yakutca digər türk ləhcələrindən çox fərqləndiyinə görə o, “ləhcə” yox, “dil” adlandırılır: якутский язык.¹¹

“Təcrübə”də maraqlı məqamlardan biri də odur ki, türk dillərinin adlandırılmasında vahid prinsipə əməl olunmur, belə ki, həm coğrafi-toponimik (məsələn: Aderbecan ləhcəsi, Altay ləhcəsi, Kazan

⁹ Будагов, Л.З. Сравнительный словарь турецко-татарских наречий / Л.З.Будагов. – Санктпетербург: I том, – 1869. – X + 810 с.

¹⁰Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий, т I, ч. I, Санк-Петербург, 1893, с. XVII-XVIII.

¹¹ Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий, т I, ч. I, Санк-Петербург, 1893, с. XVII.

ləhcəsi və s.), həm də etnik-etnonimik (məsələn: başkir ləhcəsi, karaqaş ləhcəsi, kırıqız ləhcəsi və s.) prinsipə əsaslanılır ki, həmin ənənə indiyə qədər qalır.

V.V.Radlov rusca mətndə “наречие”, almanca mətndə isə “dialekt” terminini işlətmişdir.¹²

Dünya türkologiyasında “türk ləhcələri” ifadəsi nə qədər perspektivli olsa da, “türk-tatar ləhcələri” və ya “türk-tatar dilləri” linqvonimindən də tam imtina edilmir.

Fransız türkoloqu Jan Deni məşhur kitabını “Türk dili qrammatikası (Osmanlı ləhcəsi)” (1921) adlandırmış və həmin kitab Türkiyə türkcəsinə “Türk Dil Bilgisi” adıyla tərcümə olunaraq nəşr edilmişdir.

J.Deni kitabında “türk-tatar dilləri” ilə yanaşı “türk-tatar dili” ifadəsini də işlədir. Onun fikrincə, *“türk dilləri bir-birilərinə münasibətdə Avropa dillərindən daha az inkişaf etmişdir. Əslini söyləmək lazım gəlirsə, bunlar dildən çox ləhcələrdir. Bununla bərabər, ərəbcə və farscadan da alınma bir çox kəliməylə böyük bir mükəmməlliyə və güclü bir ədəbi nüfuzə sahib olan Türkiyə türklərinin danışığı vasitəsinə dil ünvanını verməmək mümkün deyil”*.¹³

Azərbaycanda, ümumən türk dünyasında türkçülük ideologiyasının təşəkkülündə çox böyük xidmətləri olmuş Əli bəy Hüseynzadənin fikrincə, XX əsrin əvvəllərində iki türkcə mövcuddur ki, onlardan biri “türkiyi-qədim”, ikincisi isə “türkiyi-cədid”dir.

XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində Rusiya türk-müsəlmanlarının lideri olmuş Əlimərdan bəy Topçubaşovun “türkcə” anlayışı bir də ona görə əhəmiyyət kəsb edir ki, özünün “türk-müsəlman” olduğunu bütün dərinliyi ilə dərk edə-edə ömrü boyu rusca yazmışdır.

İlk məqalələrindən birində deyir:

¹² Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий: [4 части] / В.В.Радлов. – Петербург: I ч. I, с. – 1893. – XVIII+ 968 с.

¹³ Deny, J. Türk dil Bilgisi / J.Deni. Ali Ülvi Elöve tərcümesini günümüz Türkcəsinə uyarlayan Ahmet Benzer. – İstanbul: – 2012. 953 s.

*“Şəhərimiz yeni mətbu orqanla zənginləşir: indiyə qədər Tiflisdə tatar dilində nəşr olunan “Şərqi-rus” Bakıya köçür”.*¹⁴

Maraqlıdır ki, Ə.Topçubaşov “Şərqi-rus”u “tatar dilində qəzet” adlandırdığı halda, həmin qəzetin baş redaktoru Məhəmməd ağa Şahtaxtlı nəşr etdiyi qəzetin dilini “türk dili” hesab edir. Və yazır:

“Son vaxtlar Zaqafqaziya müsəlmanlarına onların dinlərinə görə yox, xalqlarına görə ad verməyə çalışaraq, Zaqafqaziya islam əhlini Qafqazda rus dilində tatar adlandırmağa başlamışdılar. Amma bu yeniliyi heç cür uğurlu hesab etmək olmaz.

*Zaqafqaziya məhəmmədilərinin danışdığı dil tatar dili deyil, türk dilidir ki, o da öz növbəsində əsas dialektlərə ayrılır: osmanlı, səlcuq və azərbaycanlı türkcələri”.*¹⁵

Əlbəttə, bugünkü türkoloji baxışlar, eləcə də terminologiya səviyyəsində bu mülahizələrlə mübahisə etmək olar, ancaq o dövr üçün, doğrudan da, kifayət qədər yeni, əsaslandırılmış qənaətlərdir ki, M.Şahtaxtlının peşəkar dilçi təfəkküründən irəli gəlir.

XIX əsrin ortalarından etibarən “türk dilləri” anlayışına münasibətdə üç baxış tendensiyası özünü göstərir ki, onlardan birincisi türk dillərinin müxtəlifliyini etiraf etməkdən, ikincisi türk dillərini hələ də müxtəlif ləhcələr kimi qəbul etməkdən, üçüncüsü isə “türkcə”ni müxtəlif mülahizələrlə “bütöv” görməkdən ibarətdir. Hər üç tendensiya “türkcə”nin gəlib çıxdığı dövrün, xüsusilə XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərinin ictimai-siyasi, mədəni əhvali-ruhiyyəsinə tamamilə uyğun idi. Bu isə o deməkdir ki, faktik olaraq, inkişaf etmiş türk dilləri öz xüsusi adları (linqvonimləri) ilə meydana çıxıb özlərinə məxsus ədəbi-normativ dil materiyasına (fərqli fonetik, leksik və qrammatik keyfiyyətlərə) malik olduqlarını israrla təkid edirlər, lakin

¹⁴ Topçubaşov, Ə. Xalqımızın müstəqil yaşayacağına inanırdıq / Ə.Topçubaşov. Tərtib, tərcümə, izah və şərhlərin müəllifi : Vilayət Quliyev. – Bakı: Tərcümə Mərkəzi, – 2018. – s. 688.

¹⁵ Şahtaxtlı, M. Seçilmiş əsərləri / M.Şahtaxtlı. Tərtib edən: İ.Həbibbəyli. – Bakı: Çarşıoğlu Çap Evi, – 2006. – 432 s.

mövcud ənənənin basqısı, sosial-siyasi müstəqilliyin məhdudluğu, elmi-intellektual səviyyənin aşağı olmasının nəticəsidir ki, de-fakto müstəqilliyini təmin etmiş türk dilləri hələ də “türkcə”nin ləhcələri hesab edilməkdən o tərəfə keçmir.

“Ən yeni dövrdə “türk dilləri” anlayışı: problemlər, mülahizələr” adlanan üçüncü fəslin ilk bölməsi **“XX əsrdə “türk dilləri” anlayışı üzərində mübahisələr”** adlanır.

XX əsrin əvvəllərində “türk dilləri, yoxsa türk ləhcələri?” problemi ətrafından gedən, geniş ideoloji miqyas alan mübahisələr həmin əsrin 20-ci, 30-cu illərində, lakin tamamilə yeni tarixi şəraitdə davam etdirilərək tədricən yekunlaşır.Və 30-cu illərin sonlarından etibarən qərarlaşan ideoloji, elmi və mədəni-ictimai vəziyyət əsrin 70-ci, 80-ci illərinə qədər, demək olar ki, dəyişmir. Son illərdə problem bir daha “dissident” müzakirəsinin predmetinə çevrilir. Sovet İttifaqı tərkibində yaşayan türk xalqlarının ziyalıları arasında baş qaldıran türkçülük düşüncəsi 20-ci, xüsusilə 30-cu illərdə, başqa sözlə, repressiya dövründə türk xalqlarına qarşı yönəlmiş irticaçı bölücülük siyasətini mühakimə etməyə başlayır.

Sovet dövründə repressiyaya məruz qalmış türkoloqların ən görkəmlisi, yəqin ki, professor Bəkir Çobanzadə idi.

Əlbəttə, bu illərə qədər “türk dili”, “türk ləhcələri” və “türk dilləri” anlayışlarını necə ifadə etmək məsələsi ciddi elmi-ideoloji əhəmiyyət kəsb etməmişdi, həm Sovetlər Birliyində, həm də Türkiyədə təxminən min illik bir problemi həll etmək məsələsi qarşıda dururdu ki, bu da “türk xalqı, yaxud türk xalqları”, “türk dili, yaxud türk dilləri” dilemmasından ibarət idi. Doğrudur, təbii-tarixi proses türk xalqlarını (və dillərini) bir-birindən XVII-XVIII əsrlərdə ayırmışdı, ancaq türklərin (və “türkcə”nin) orta əsrlərin sonu-yeni dövrün əvvəllərindən etibarən düşdüyü tarixi şərait nə siyasi, nə də akademik təsisatlar qurmalarına imkan verməmişdi ki, həmin problemi həll etsinlər.

B.Çobanzadə öz sələfi Mirzə Kazım bəy kimi “türk-tatarca”dan bəhs edir, ancaq onun əksinə olaraq “türk-tatar dili” yox,

“türk-tatar lisanları (dilləri)” ifadəsini işlədir. Və “Mədxəl” müəllifi aşağıdakı türk dillərinin mövcud olduğunu göstərir:

“1 – *Yaqut*, 2 – *Altay türklərinin lisanı*, 3 – *Teleut lisanı*, 4 – *Komandan lisanı (Oli yuxarisında oturan türk qəbilələri)*, 5 – *Yeni-sey yuxarisindəki türklərin lisanı*, 6 – *Uryanxay lisanı (Monqolustanın qərbində)*, 7 – *Parapinlərin lisanı*, 8 – *Qırqız lisanı*, 9 – *Noqay lisanı*, 10 – *Kumık lisanı*, 11 – *Qaraçaq lisanı*, 12 – *Başqırd lisanı*, 13 – *Sart lisanı*, 14 – *Özbək lisanı*, 15 – *Türkmən lisanı*, 16 – *Osmanlı türklərinin lisanı*, 17 – *Tatar lisanı (Kazan, Krım)*, 18 – *Azərbaycan lisanı*, 19 – *Çuvaş lisanı*, 20 – *Qun lisanı*”.¹⁶

Fikrimizcə, B.Çobanzadənin türk dillərini gah ayrı-ayrı dillər, gah da şivələr sayması XX əsrin 20-ci illərinin ictimai-siyasi şəraitindən irəli gələn tərəddüdlər idi. Və bu tərəddüdləri gücləndirən amillərdən biri də türk dillərinin, demək olar ki, hamısının məhz formalaşma-diferensiasiya gedişində –XVII –XVIII əsrlərdən etibarən dünyanın inkişaf etmiş Avropa dilləri ilə müqayisədə düşükləri acınacaqlı vəziyyət idi. Əslində, XIX əsrin sonlarına doğru vüsət almağa başlayan “ümumi türk dili” ideyasının yaranmasına həmin vəziyyətin təhlili (və çıxış yolunun axtarılması) əhəmiyyətli təkan vermişdi: belə ki, acınacaqlı vəziyyətə düşmüş hər bir türk dilini və ya “şivə”sini ayrı-ayrılıqda inkişaf etdirməyə çalışmaqdan daha hamısı üçün eyni bir proqramla vahid cəbhədə tədbirlər görmək (və nəticə etibarilə, eyni bir dil yaratmaq) daha məntiqli, praktik baxımdan isə daha rahat deyilmi?

31 avqust 1936-cı ildə “Türk Dili Tədqiq Cəmiyyəti”nin “Türk Dil Qurumu”na çevrilməsi, II və III Dil Qurultaylarının (1934, 1936) keçirilməsi dil məsələsinə münasibətin miqyasını göstərirdi. Atatürk deyirdi: “*Türk millətinin dili türkcədir... Türk dili türk millətinin qəlbidir, zehnidir*”.¹⁷ Və onu da göstərirdi ki: “*Yeni türkcə kəl-*

¹⁶ Çobanzadə, B. Türk-tatar lisanıyyatına mədxəl / Çobanzadə B. – Bakı: “Aspoliqraf”, – 2006. – 180 s. Nəşrə hazırlayan Nuridə Novruzova.

¹⁷ Atatürkün Fikir və Düşüncələri / Hazırlayan: Prof Dr. Utkan Kocaturk. – Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, – 1999. – 440 s.

*mələr təklif edə bilərik. Bu yöndə israrla çalışmalıyıq. Ancaq türk dilinin quruluşunu zorlamaq olmaz. Bu əsas məsələni türk dilinin təkmilləşməsinin öhdəsinə buraxmalıyıq... “Kətəbə”, “yektübü” ərəbin-dir, “katib”, “kitab”, “məktub” türkündür”.*¹⁸

XX əsrin 30-cu illərinə qədər Sovetlər Birliyi ilə Türkiyə Cümhuriyyəti arasındakı münasibətin yaxınlığı bir sıra ümumtürkoloji məsələlərin az və ya çox dərəcədə müştərək müzakirəsinə şərait yaratsa da həmin illərdən başlayan kəskin siyasi-ideoloji qarşıdurma türk birliyi üçün ciddi problemlər yaratdı. Türkiyədə türkoloji mülahizələr türk xalqlarının (və dillərinin) birliyi, SSRİ-də isə bir-birindən ayrılması istiqamətində “inkişaf” etdirilməyə başladı.

Sovetlər Birliyində yerli (milli) mütəxəssislər və ya türk dillərinin bilavasitə daşıyıcıları tərəfindən xüsusilə XX əsrin ortalarından etibarən aparılan a) dil tarixi və b) dialektologiya araşdırmaları “müasir türk dilləri” anlayışının məzmunca dəqiqləşdirilməsinə, müvafiq olaraq, həm zaman (tarix), həm də məkan (coğrafiya) baxımından öz elmi-metodoloji təsirini, fikrimizcə, daha çox göstərməyə başlamışdır.

Üçüncü fəslin ikinci bölməsi **“Müasir Türk dünyasında “türk dilləri” anlayışı”** adlanır.

“Türk dili”, “türk ləhcələri” və “türk dilləri” anlayışlarının formalaşması tarixinin həm gedişi, həm də yekunu və ya nəticələri XX əsrin sonu, XXI əsrin əvvəllərində, yəni müasir türk dünyasında qızgın müzakirələrin mövzusu olmuş və olmaqdadır. Əlamətdar cəhət isə ondan ibarətdir ki, həmin müzakirələr kifayət qədər elmi, obyektiv prinsiplər əsasında, həm də dünyanın, eləcə də türk cəmiyyətinin münsifliyi ilə aparılır. Əgər XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində türklərin özləri barədə müstəqil, eləcə də akademik səviyyədə düşünmək imkanları, demək olar ki, yox idisə, bu gün bunun üçün hər cür şərait vardır. Və bu şərait imkan verir ki, türk xalqlarının, eləcə

¹⁸ Atatürkün Fikir və Düşüncələri / Hazırlayan: Prof. Dr. Utkan Kocatürk. – Ankara: Atatürk Araşdırma Merkezi, – 1999. – 440 s.

də dillərinin diferensiasiya-inteqrasiya vəziyyəti düzgün elmi-metodoloji mövqedən təhlil olunaraq müvafiq nəticə çıxarılınsın.

Görkəmli türkoloq H.Ərənin “Milli Kültür ünsürü olaraq türk dili” məqaləsini türk dillərinin “dil”, yoxsa “ləhcə” adlandırılmasının elmi baxımdan doğruluğu məsələsinə Türkiyə türkologiyasının strateji münasibəti saymaq mümkündür. Müəllif yazır:

*“Sovet Sosialist Cümhuriyyətləri Birliyində işlədilən terminologiya son illər Avropa ölkələrində də yayılmışdır. Əvvəllər türk dilinin qollarını ləhcə hesab edən Avropa türkoloqları son illərdə artıq türk ləhcələri yerinə “türk dilləri”ndən danışmağa başlamışlar. Nümunə üçün 1959-da çıxan “Philologiae Turcicae Fundamenta” (Wiesbaden, I, 1959) adlı müştərək əsərdə türk dilləri (fr.: langues turques; ing.: turkic languages) adı işlədilmişdir”.*¹⁹

H.Ərən belə bir nəticəyə gəlir ki, “türk ləhcələrinin” “dil” olaraq müəyyənləşdirilməsinin sovet terminologiyasından qaynaqlandığı aydındır. Adlarını saydığım (türkməncə, tatarca, başqırdca, özbəkçə, qırğızca, qazaxca, noqayca, çuvaşca, yakutca kimi- A.Q.) çarlıq dövründə “ləhcə” adlandıran rus türkoloqlarının 1918 ixtilalından sonra türk ləhcələrinə “dil” gözüylə baxmalarında siyasi bir məqsəd axtarmağın gərəkliyi də açıq anlaşılmışdır”.²⁰

Lakin görkəmli türkoloq ən azı üç sualı cavabsız qoyduğundan onun mövqeyi ilə razılaşmaq çətindir:

1) Sosialist çevrilişindən sonra da uzun illər (1930-cu illərin ortalarına qədər), məsələn, Azərbaycanda “türk ləhcələri”, “türk-tatar ləhcələri”, “türk dilinin Azərbaycan (azəri) ləhcəsi” (B.Çobanzadə) işlədilməsini necə izah etməli?

¹⁹ Eren, H. Milli Kültür Unsuru Olarak Türk Dili // – Ankara: Milli Kültür Unsurlarımız Üzerinde Genel Görüşler, Atatürk Kültür Mərkəzi yayını, – 1990. – s. 45-56.

²⁰ Eren, H. Milli Kültür Unsuru Olarak Türk Dili // – Ankara: Milli Kültür Unsurlarımız Üzerinde Genel Görüşler, Atatürk Kültür Mərkəzi yayını, – 1990. – s. 45-56.

2) Nə səbəbə görə Avropa türkoloqları rus-sovet türkologiyasının (və onun terminologiyasının) təsiri altına düşməli idilər? Əgər bu təsir xüsusilə elmi yox, ideoloji məzmun daşıyırdısa?

3) XIX əsrlə XX əsr arasında türk dillərinin və ya ləhcələrinin fərqlənməsində, yaxud bölünməsində heç bir dərinləşmə olmamışdı mı?

Ş.H.Akalın göstərir ki, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında dövlət dilinin “Azərbaycan dili”, Qazaxıstan Konstitusiyasında “qazax dili”, Qırğızıstan Konstitusiyasında “qırğız dili”, Özbəkistan Konstitusiyasında “özbək dili” olduğu göstərilmişdir. Bu halda “Azərbaycan türkcəsi”, “qazax türkcəsi”, “qırğız türkcəsi” və bu cür adlandırmalar kökən (mənsə) birliyini ifadə edən məsləki adlandırmalar ikən, “Azərbaycan dili”, “qazax dili”, “qırğız dili” və bu cür adlandırmalar hüquqi adlandırmalardır.²¹

Ümumiyyətlə doğru olan bu fikirdə mübahisəli məqam odur ki, “Azərbaycan türkcəsi” (yəni “yer adı+ dil adı”) modeli quruluşca məntiqə uyğun olduğu halda, məsələn, “Qazax türkcəsi”, yaxud “qırğız türkcəsi” (yəni “xalq adı+ dil adı”) uyğun deyil (müqayisə edək: “ingilis germancası” və ya “rus slavyancası”).

Məlum olduğu kimi, Türkiyə türkcəsi keçən əsrin 20-ci illərindən etibarən rəsmən türkcə (“türk dili”) olaraq tanınır. Bununla belə beynəlxalq dillərdə həmin dilin adı ümumtürkcədən fərqləndirilir:

*“Geniş mənada türk dili ingiliscə “turkic language”, almanca “turksprachen”, rusca “tyurksiy yazık” adlandırılmaqdadır. Dar mənadakı türkcə termini üçün isə ingiliscə “turkish”, almanca “Turkei türkisch”, rusca “turetskiy yazık” terminləri işlədilməkdədir. Türkiyədəki türkoloji araşdırmalarda isə dar mənada türkcə üçün “Türkiyə türkcəsi” ifadəsindən istifadə olunur”.*²²

²¹ Akalın, Ş.H. Türk Dünyasında Dil // –Ankara: Yeni Türkiye Dergisi, – 2013 Temmuz-Ağustos. – s. 358-379.

²² Akalın, Ş.H. Türk Dünyasında Dil // –Ankara: Yeni Türkiye Dergisi, – 2013 Temmuz-Ağustos. – s. 358-379.

Üçüncü fəslin üçüncü bölməsi **“Ortaq türkcə” problemi : iddialar və imkanlar**” adlanır.

Məlum olduğu kimi, bu gün “ortaq türkcə”, yaxud “bütün türklər üçün ortaq ünsiyyət vasitəsi” adlandırılan problem XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində “ümumtürk ədəbi dili” yaratmaq ideali kimi meydana çıxmışdır.

“Türklər üçün ortaq ünsiyyət dili”nin müəllifi (T.Hacıyev) problemin tarixində 1926-cı ildə Bakıda keçirilən Birinci Türkoloji qurultayın oynadığı rol üzərində ayrıca dayanaraq yazır:

*“F.Köprülüzadə məruzəsində vurğulamır ki, bu gün türklər üçün vahid ədəbi dil yaratmaq lazımdır. Ancaq məruzəsinin adı hayküyəsüz, qışqırıqsız öz məzmununu elan edir: “Türk xalqlarında ədəbi dilin inkişafı” deyilir, “Türk xalqlarında ədəbi dillərin inkişafı” deyilmir”.*²³

T.Hacıyev ümumən Birinci Türkoloji qurultayda “ümumtürk ədəbi dili” məsələsinə xüsusi diqqət verildiyini, problemə dərindən bələd olan professor Bəkir Çobanzadənin “Türk dillərinin yaxın qohumluğu”, “Elmi terminologiyanın sistemi haqqında” məruzələrində *“bir ədəbi dil, bir ədəbi ləhcə bütün türk xalqlarına xidmət göstərə bilər”* qənaətinə gəldiyini qeyd edir.²⁴

Türkiyə türkcəsinin “ortaq türkcə” rolunu oynaya biləcəyi məsələsinə gəldikdə, T.Hacıyev tamamilə haqlıdır ki, belə bir proses artıq özünün ilk addımlarını atmışdır. Və ona görə də “Türklər üçün ortaq ünsiyyət dili” müəllifinin “Türkiyə türkcəsi yalnız türkiyəlilərin deyil” tezi ilə çıxış etməsi²⁵, əlbəttə, iddialı səslənmədiyi kimi, *“Türkiyə türkcəsinin ilətişim dili imkanlarını təmin etmək üçün nələr*

²³ Hacıyev, T. Türklər üçün ortaq ünsiyyət dili / T.Hacıyev. – Bakı: Təhsil nəş., – 2013. – 246.

²⁴ Hacıyev, T. Türklər üçün ortaq ünsiyyət dili / T.Hacıyev. – Bakı: Təhsil nəş., – 2013. – 246.

²⁵ Hacıyev, T. Türklər üçün ortaq ünsiyyət dili / T.Hacıyev. – Bakı: Təhsil nəş., – 2013. – 246.

gərəkdir?” sualına verdiyi cavab da həm elmi-nəzəri, həm də təcrübi baxımlardan əsaslıdır.²⁶

“Ortaq türkcə” problemi ilə son illər ortaya çıxmış külli miqdarda ədəbiyyatın – müxtəlif fikir və mülahizələrin təhlili belə bir ümumiləşdirmə aparmağa imkan verir ki, a) XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərindəki vəziyyət tamamilə fərqli olduğuna görə müasir türk ədəbi dillərini “alt dil” elan edib hər hansı bir ortaqlıq “üst dil” yaratmaq ideyası özünü doğrultmur; b) türklər üçün ortaqlıq bir ünsiyyət dili müəyyənləşdirmək fikri heç də təsadüfi, yaxud qeyri-mümkün olmayıb ciddi etnokulturoloji əsaslara malikdir; c) belə bir ünsiyyət vasitəsi funksiyasını lingvistik, mədəni və siyasi baxımdan bir çox səbəblərə görə Türkiyə türkcəsi öz üzərinə götürməkdədir.

Dissertasiyanın “**Azərbaycan dili**” anlayışının təşəkkülü problemləri” adlanan dördüncü fəslinin ilk bölməsi “**Azərbaycan dili**” anlayışının genetiologiyasından” bəhs edir.

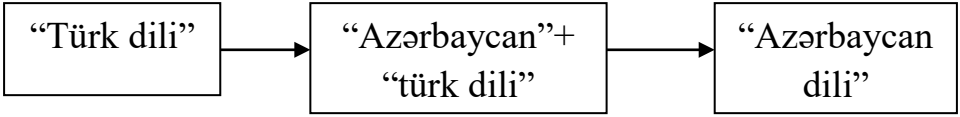
Ümumiyyətlə, Azərbaycan dili anlayışının tarixinin tədqiqi bir sıra spesifik metodoloji nüansların əlaqəli şəkildə nəzərə alınmasını tələb edir ki, buraya ilk növbədə aşağıdakılar daxildir:

- Azərbaycan xalqının (və dilinin) tarixinə bütün dövrlərdə ümumtürk tarixi “kontekst”ində baxılması;
- “Azərbaycan dili” anlayışının təsadüfi bir hadisə olmayıb türk dillərinin təbii diferensiasiyası prosesində formalaşan Azərbaycan türkcəsini bildirmək üçün tədricən, qanunauyğun olaraq, təşəkkül tapması gerçəkliyinin qəbul edilməsi;
- “Azərbaycan dili” lingvoniiminin rəsmi işlədilməsinin a) milli ictimai şüurun təkidi, b) elmi-intellektual mövqeyin təsdiqi və c) siyasi iradənin təsbiti nəticəsində mümkünliyünün bir prinsip olaraq nəzərə alınması.

Göründüyü kimi, burada həm etnik, həm intellektual-mədəni, həm də siyasi-ideoloji proseslərin qarşılıqlı əlaqəsinə istinad olunur.

²⁶ Hacıyev, T. Türklər üçün ortaqlıq ünsiyyət dili / T.Hacıyev. – Bakı: Təhsil nəş., – 2013. – 246.

“Azərbaycan dili” anlayışının təşəkkülü tarixinin sxematik ifadəsini isə aşağıdakı şəkildə göstərmək mümkündür:

Bu isə o deməkdir ki, “Azərbaycan dili” anlayışının, eləcə də linqvoniiminin təşəkkülü tarixinin əsasını “türk dili”ndən “Azərbaycan dili”nə keçid dövrü, başqa sözlə, həmin dövrdə meydana çıxan problemlər təşkil edir.

Dördüncü fəslin ikinci bölməsi **“Qədim Azərbaycan dili” anlayışı haqqında** adlanır.

“Azərbaycan dili” anlayışının “tarixəqədərki dövr”ü bir sıra ciddi problemlər doğurur ki, buraya, əsasən, aşağıdakılar daxildir:

- a) “Azərbaycan” sözünün etimologiyası;
- b) “qədim Azərbaycan dili” anlayışının məzmunu və ya hansı mənşədən olan dili əks etdirməsi məsələsi.

Göründüyü kimi, burada, birinci halda “Azərbaycan” sözünün (toponiminin) etimologiyasından çıxış edərək Azərbaycan coğrafiyasının qədim (tarixəqədərki) etnosunu (və onun dilini) müəyyənləşdirməyə, ikinci halda isə, mövcud fakt-gümanlar əsasında həmin coğrafiyanın qədim etnik (və dil) mənzərəsini rekonstruksiya etməklə “qədim Azərbaycan dili” anlayışı barədə təsəvvür yaratmağa cəhd olunur.

“Azərbaycan” anlayışının tarixi, ənənəvi elmi-publisistik təsəvvürlərə görə, “Atropatena”dan başlayır.²⁷

Məlum olduğu kimi, “Atropatena” dövlətinin banisi Atropat... Madanın satrapı idi. Belə güman etməyə əsas var ki, Atropat Madanın irsi hakimi olmuşdur... Makedoniyalı İsgəndərin dövləti onun diadoxları (sərkərdələri) arasında parçalandıqdan sonra Atropat müstəqil hökmdar oldu.

²⁷ Cəfərov, N. Etnoloji etüdlər. / N.Cəfərov. – Bakı: Elm və təhsil Çap Evi, – 2016. – 108 s.

Yeni dövlətin yaradıcısı Atropat olduğundan o, Mada-Atropatena (Mada dilində Mada-Atropatəkan (a), yəni “Atropatə məxsus olan (ölkə)” adlanırdı. Beləliklə, Azərbaycan adı Atropatena dövlətinin adından əmələ gəlmişdir”.²⁸

“Azərbaycan” sözünün türk mənşəli olması barədə də bir sıra interpretasiyalar meydana çıxmışdır. Məsələn, T.Hacıyev yazır: “Azərbaycan toponimi az (türk tayfası) + ar (igidlər məzmununda məlum söz) + bay (I I bəy- “ər”in mənasını gücləndirir) + can (qan – məkan anlayışı bildirən morfem) tərkibindən ibarətdir”.²⁹

Lakin bu tipli interpretasiya- etimologiyaların doğruluğu şübhəlidir. Hər şeydən əvvəl ona görə ki, “Azərbaycan” sözünün keçdiyi tarixi yolla, mənbələrlə təsdiq olunmur. İkincisi, türk dilinin söz yaradıcılığı texnologiyaları üçün səciyyəvi olmayan, olduqca mürəkkəb bir model üzərində qurulmuşdur. Nəhayət, üçüncüsü, həmin izahda sözün (oykonimin) semantik strukturu da kifayət qədər “dağınıq” və ya qeyri-mükəmməl görünür.

Bununla belə “Azərbaycan” sözünə türk mənşəli interpretasiyalar verilməsinə göstərilən cəhdlər təsadüfi olmayıb milli elmi-ictimai şüurun daxili təbiətindən, özünün hesab etdiyi tarixi hadisə-faktı bütün etimoloji miqyası ilə mənimsəmək maraqlarından irəli gəlir ki, buna hər bir inkişaf etmiş xalqın mədəni-intellektual təcrübəsində rast gəlinir.

Dördüncü fəslin üçüncü bölməsi “**Azərbaycan türkcəsi**” anlayışının mənşəyi” adlanır.

Azərbaycan türkcəsinin ilk möhtəşəm abidəsi “Kitabi-Dədə Qorqud” olsa da, “Azərbaycan türkcəsi” anlayışı, faktik olaraq, XIX əsrin ortalarında özünün müxtəlif ifadə-derivatları ilə meydana çıxmışdır ki, buraya, əsasən, “Qafqaz türklərinin dili”, “Zaqafqaziya tatarlarının dili”, “türk-tatar dilinin Azərbaycan ləhcəsi” və s. aiddir.

²⁸ Azərbaycan (Azərbaycan Milli Ensiklopediyasının xüsusi cildi) / – Bakı: “Azərbaycan Milli Ensiklopediyası” elmi mərkəzi, – 2007. – 884 s.

²⁹ Hacıyev, T. Seçilmiş əsərləri: [5 cild] / T.Hacıyev. – Bakı: Elm Çap Evi, – I cild, II hissə. – 2017. – 448 s.

“Dədə Qorqud” eposunun qədim ideya-estetik köklərinin etiraf olunması ilə yanaşı, ilk orta əsrlərdə məhz Azərbaycan ərazisində formalaşması faktı göstərir ki, onun dili türkcənin məhz Azərbaycan hüdudlarında mövcud olmuş təzahürüdür. Eposun toponimiyası da bunu təsdiq edir.

“Dədə Qorqud”un son orta əsrlərə aid əlyazmasında onun adı “Kitabi-Dədəm Qorqud əla lisani-taifeyi-oğuzan”, yəni “Oğuz tayfalarının dilində olan Dədəm Qorqud kitabı” kimi təqdim edilir. Həmin “oğuz tayfalarının dili” anlayışı “Azərbaycan türkcəsi”nin, nəticə etibarilə “Azərbaycan dili”nin sələfidir.

“Azərbaycan dili” anlayışının öz adı ilə meydana çıxmasının əsas tarixi səbəbi türk dillərinin diferensiasiyası nəticəsində Azərbaycan türkcəsinin təşəkkülüdür. Şübhəsiz, öz etnososial bazası, müəyyən yayılma coğrafiyası, bir çox hallarda isə rəsmi-siyasi müdafiəsi olan bir dil varsa, onun adının olması təbiidir ki, ən azından qonşu dillərdən fərqlənsin.

Məlumdur ki, türk dilinin diferensiasiyası ilk orta əsrlərdən başlayır. Türklərin Avrasiyanın geniş coğrafiyasına Şərqdən Qərbə yayılması, müxtəlif siyasi birliklərin tərkibinə daxil olmaları, ayrı-ayrı xalqlarla intensiv və çoxmiqyaslı əlaqələr tədricən tayfa dillərini (dialektləri) xalq dillərinə çevirir. Ola bilsin ki, həmin fərqi ilk dövrlərdə digər (qeyri-türk mənşəli) xalqlar az hiss edir, yaxud ümumiyyətlə nəzərə almır, lakin türklərin öz daxilində bunun elə əvvəllərdən duyulduğunu göstərən faktlar vardır.

Onlardan birincisi ümumi (ortaq) eposların dilcə fərqlənməsi, yaxud regional linqvistik keyfiyyətlər qazanmasıdır ki, bunun ən səciyyəvi nümunəsi “Koroğlu” eposudur...

“Koroğlu” yeni dövrün bütün xalq türkcələrində mövcuddur. Bu isə o deməkdir ki, “Koroğlu” mövzusu türkcələrin yazı dili standartları fəvqünə qalxan diferensiasiya inersiyasının təzahür miqyas-meydanıdır...

M.Füzuli, Ş.İ.Xətai, Həbib, M.Əmani, M.V.Vidadi xətti ilə diferensiallaşan Azərbaycan türkcəsinin yazılı ədəbiyyatda ən aydın

təzahürü M.P.Vaqifin dilidir. Lakin təəssüf ki, nə M.P.Vaqif, nə də onun müasirləri öz dilləri barədə heç bir məlumat vermədikləri kimi onun adını da çəkmirlər.

Dördüncü fəslin dördüncü bölməsi **“Azərbaycan türkcəsi” anlayışının formalaşması**” adlanır.

“Azərbaycan dili” anlayışının təşəkkülünün ilk mərhələsi “Azərbaycan+türk dili” modelinin (və onun təzahür formalarının) meydana çıxması ilə xarakterizə olunur.

Fikrimizcə, burada iki amili qarşılıqlı əlaqədə nəzərə almadan keçinmək mümkün deyil ki, onlardan birincisi türklərin etnosiyasi diferensiasiyası, ikincisi türk məkanının mütləq əksəriyyətinə orta əsrlərin sonu yeni dövrün əvvəllərindən Rusiyanın siyasi-inzibati nəzarətinin get-gedə güclənməsidir.

Siyasi-inzibati nəzarət isə mütləq bir şəkildə öz advermə mexanizmini tətbiq edir. O cümlədən də xalqlara (və dillərə)... Lakin burada təbii müqavimət də var: xalqların (və dillərin) ənənəvi qeyri-rəsmi (standartlaşmamış) adları uzun zaman yaddaşlardan silinmir.

Əslən Azərbaycan türkü Mirzə Kazım bəyin “Türk-tatar dilinin qrammatikası” (1839), onun ardınca isə “Türk- tatar dilinin ümumi qrammatikası” (1846) nəşr edildi.

XIX əsrin ortalarında rus dilində “тюркский язык” anlayışı ilə “турецкий язык” fərqləndirilməyə başlayır ki, birincisi “Azərbaycan türkcəsi”, ikincisi isə “Türkiyə türkcəsi” mənasındadır.

Bu dövrdə türk ləhcələrini təsnif edən İ.N.Berezin “Aderbidjan” ləhcəsi ifadəsini işlədir.³⁰

XX əsrdə nəşr olunmuş dil dərsliklərində, azərbaycanca-rusca lüğətlərdə, adətən, “Azərbaycan dili” anlayışı rusca mətndə “tatar dili”, yaxud “tatar dilinin Azərbaycan ləhcəsi”, azərbaycanca mətndə isə “türk dili” kimi verilmişdir.³¹

³⁰ Kononov, A.N. Rusiyada türk dillərinin öyrənilməsi tarixi / A.N.Kononov. – Bakı: SSRİ-də türk filologiyası, – 2006. – 352 s.

³¹ Abdullayev, A. Azərbaycan dilinin tədrisi tarixindən / A.Abdullayev. – Bakı: Maarif Çap Evi, – 1966. – 332 s.

V.V.Radlov göstərir ki, Şərqi Rusiyada məskunlaşan xristianlaşmış tatarlar özlərini “tatar” adlandırdıqları halda, müsəlmanlar belə etmirlər; ancaq həm xristian, həm də müsəlman tatarlar dillərini “tatar dili” adlandırırlar.³²

Fransız türkoloqu Jan Deni tərəfindən yazılaraq 1921-ci ildə Parisdə nəşr olunmuş “Türk dil bilgisi”nin (əsəri Ali Ülvi Elöve türk dilinə çevirmişdir) ön sözündə türk ləhcələrini aşağıdakı kimi sadalayır: “Türkmən ləhcəsi; Azəri (yaxud Azərbaycan) ləhcəsi; Qafqaz Ləhcələri...”³³

Müəllif “türk-tatar millətləri”nin bölgüsündə isə azərbaycanlıları (Azərbaycan türklərini) iki ad altında birləşdirir: 1) Qafqaz mavərası tatarları (azərbaycanlılar); 2) İran türkləri (azərbaycanlılar).³⁴

Güman etmək olar ki, J.Denin istifadə etdiyi həm etnonimlər, həm də linqvonimlər XIX əsrin sonu, müəyyən qədər isə XX əsrin əvvəllərindəki təsəvvürləri əks etdirir.

Təbii ki, ən böyük problem XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində türk dillərini (və xalqlarını) öz adları ilə adlandırmaq idi ki, bunun da əsas inzibati məsuliyyətini yeganə müstəqil türk dövləti olan Osmanlı imperiyası daşıyırdı.

Beləliklə, XIX əsrdə “Azərbaycan türkcəsi” anlayışı formalaşır ki, bu anlayış ənənə ilə ümumi şəkildə “türk dili” adlandırıldığı məqamda da kontekstdən aydın olur ki, söhbət hansı “türkcə”dən gedir. Daha çox isə “Qafqaz, Zaqafqaziya, Azərbaycan türklərinin (tatarlarının) dili”, yəni “toponim+etnonim+dil (lisan, zəban, ləhcə) formul-modeli ilə ifadə” olunur. Eyni prinsip digər türk dillərinin və ya ləhcələrinin adlandırılmasında da özünü göstərir.

³² Радлов, В.В. Опыт словаря тюркских наречий: [4 части] / В.В.Радлов. – Петербург: т III, ч. 2. – 1905. – 1261-2204 с. (+98 с.).

³³ Deny, J. Türk dil Bilgisi / J.Deni. Ali Ülvi Elöve tərcümesini günümüz Türkcəsinə uyarlayan Ahmet Benzer. – İstanbul: – 2012. 953 s.

³⁴ Deny, J. Türk dil Bilgisi / J.Deni. Ali Ülvi Elöve tərcümesini günümüz Türkcəsinə uyarlayan Ahmet Benzer. – İstanbul: – 2012. 953 s.

Dördüncü fəslin beşinci bölməsi “**Əkinçi**”nin “**Azərbaycan türkcəsi**” anlayışı” adlanır.

Həsən bəy Zərdabının nəşr etdiyi “Əkinçi” qəzeti həm Azərbaycan dilinin (türkcəsinin) ictimai nüfuzunun yüksəlməsində, həm də “Azərbaycan türkcəsi” anlayışının hüdudlarının müəyyənləşməsində mühüm rol oynadı.

Müqayisələr onu göstərir ki,

a) “bizim vilayətlər” və ya “tərəflər” deyildikdə, əsasən Qafqaz nəzərdə tutulur;

b) “bizim millət” deyildikdə “müsəlman milləti” başa düşülür;

c) “öz dilimiz” deyildikdə “türk dili” başa düşülür.

“Əkinçi” Azərbaycan türkcəsi ilə Osmanlı türkcəsinin fərqi-nə diqqət yetirmişdir:

*“Əkinçi” qəzetinin 6-cı nömrəsində Osmanlıda inşa və nəşr olunan elm kitablarını gətirib öz dilimizə tərcümə elədiyib çap etməkdən danışıq olmuşdu. Doğrudur, Osmanlı dili bizim dil ilə düz gəlmir, amma onların elə təfavütü yoxdur ki, birindən o birinə tərcümə etmək lazım ola. Ancaq Osmanlı kitabı oxuyanda diqqət ilə oxumaq gərək. Ona binaən ki, onların dilində ərəb, fars və qeyri millətlərin sözləri çox olduğuna onu birdən dərk etmək çətinidir”.*³⁵

Göründüyü kimi, burada biri digərinə çox yaxın olan iki türk mənşəli dilin fərqi olduqca dəqiq göstərilir. Azərbaycan türkcəsindən fərqli olaraq Osmanlı türkcəsində (bu ifadə də maraqlıdır: “onların dilində”) “ərəb, fars və qeyri millətlərin sözləri çox olduğu” nəzərə çatdırılmaqla yanaşı, bu iki dil arasında tərcümənin də əhəmiyyətsiz, artıq iş olduğu qeyd edilir.

Bununla belə etiraf etmək lazımdır ki, “Əkinçi” “Osmanlı dili” ilə “bizim dil”i (“türk dili”ni) qarşılaşdırmağa ehtiyac duymuşdur.

³⁵ Əkinçi (tam mətni) / Tərtib edəni: T.Həsənzadə. – Bakı: Avrasiya Press, – 2005. – 496 s.

Dördüncü fəslin **“XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində “türk dili”, “Azərbaycan türkcəsi” və “Azərbaycan dili” anlayışlarının funksional paralelliyi adlanan**” altıncı bölməsi beş yarım-bölmədən ibarətdir ki, həmin yarım-bölmələrdə müvafiq olaraq 1) Məhəmməd ağa Şahtaxtı, 2) Cəlil Məmmədquluzadə, 3) Yusif Vəzir Çəmənəmli, 4) Nəriman Nərimanov və 5) Üzeyir Hacıbəyli kimi görkəmli Azərbaycan ziyalılarının “ana dili” anlayışı təhlil edilir.

Dördüncü fəsildə **“Azərbaycan dili” anlayışının normalaşması adlanan**” yeddinci bölməsinin ilk yarım-bölməsi XX əsrin 20-ci, 30-cu illərində “türk dili”ndən “Azərbaycan dili”nə keçid proseslərindən bəhs edilir.

Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikası “Azərbaycan dili” anlayışına münasibətdə, nə qədər paradoksal olsa da, uzun illər Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin varisi kimi çıxış etmişdir, belə ki, ölkənin, xalqın adında “Azərbaycan” sözü qərarlaşsa da, dilin adı rəsmən “türk dili” kimi saxlanılmışdır.

Əslində, əgər XIX əsrin sonlarından etibarən “Azərbaycan dili” ad-linqvoniminə mətbuatın, xüsusilə milli ziyalıların dilində rast gəlinirsə, anlayışın təşəkkülü tarixini də həmin dövrdən başlamaq olar. Lakin məsələ burasındadır ki, ilk müstəqil Azərbaycan Cümhuriyyəti elan ediləndən təxminən bir ay sonra dövlət dilinin adını “türk dili” olaraq rəsmiləşdirdiyindən ziyalılar da, həmin adı işlədirlər ki, bu, sovet dövründə də 30-cu illərin ortalarına qədər davam edir.

Professor Bəkir Çobanzadənin hələ Kırıda olarkən yazdığı “Türk-tatar lisanıyyatına mədxəl” kitabı 1924-cü ildə Bakıda Xalq Maarif Komissarlığı metodşurasının tövsiyyəsilə nəşr olunur.

Burada diqqəti cəlb edən ən mühüm fakt B.Çobanzadənin “Azərbaycan lisanı” ifadəsini işlətməsidir.³⁶

Mərkəz (Moskva) 30-cu illərin ortalarında artıq “türk dili”ndən “Azərbaycan dili”nə keçməyi qərarlaşdırmışdı və keçid pro-

³⁶ Çobanzadə, B. Türk-tatar lisanıyyatına mədxəl / Çobanzadə B. – Bakı: “Aspoliqraf”, – 2006. – 180 s. Nəşrə hazırlayan Nuridə Novruzova.

sesi Sovetlər Birliyinin idarəçilik texnologiyalarına uyğun olaraq siyasi-ideoloji təzyiqlər, hətta repressiyalarla müşayiət olunduğundan respublika daxilində ciddi etirazlar müşahidə edilmədi.

Dördüncü fəslin yeddinci bölməsinin ikinci yarım fəslini **“Azərbaycan dili” anlayışı: Şimalda və Cənubda**” adlanır.

XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq Azərbaycanın siyasi-inzibati baxımdan iki yerə parçalanması- Şimalda Rusiya, Cənubda isə İran Azərbaycanının bir-birindən fərqli tarix yaşamasına səbəb oldu. Doğrudur, dil xalqın ümumi mədəni-mənəvi dəyəri kimi çıxış edir, lakin ona rəsmi baxışda müəyyən fərqlərin ortaya çıxması da təbii idi ki, bu təbiiliyin bir cəhəti də dilin adına münasibətdə təzahür edirdi.

S.C.Pişəvəri “Azərbaycan” qəzetinin 6 sentyabr 1945-ci il tarixli nömrəsində çap olunmuş “Qəzetimizin dili” məqaləsində yazırdı:

*“Qəzetimiz Azərbaycan dilinə daha artıq əhəmiyyət verəcəkdir... Azərbaycan dili süni bir dil deyil. Onun böyük xalqı və camaat qüvvəsi kimi arxası var... Azərbaycan dili o qədər qüvvətli, sərf-nəhv qaydaları o qədər möhkəm və təbiidir ki, hətta onun içinə daxil edilmiş fars və ərəb kəlmələri çıxarılsa belə, onunla böyük fikirləri ali məqsədləri yazıb şərh etmək mümkündür”.*³⁷

Görkəmli dövlət xadiminin “türk dili” əvəzinə “Azərbaycan dili” işlətməsi müəyyən mənada Sovet Azərbaycanında yürüdülməyən dil siyasətinin təsiri olsa da, onun öz ideallarına da zidd olmayıb milli məzmun daşıyırdı:

Azərbaycan dilinin Şimalda “Azərbaycan dili”, Cənubda isə “türk dili”, “türkcə” və ya “türki” adlandırılması, əlbəttə, ciddi problem sayıla bilər. Xüsusilə o baxımdan ki, bir dilin iki, yaxud üç adı olması onomastik prinsiplər baxımından yanlışdır. İdeoloji-mənəvi konsolidasiya (mərkəzləşdirmə) üçünsə, heç şübhəsiz, maneədir.

³⁷ Pişəvəri, S.C. Məqalə və çıxışlarından seçmələr (Təbriz, 1945-1946-cı illər) / S.C.Pişəvəri. Tərtib edən: Ə.Rəhimli (Bije). – Bakı: Nurlar Çap Evi, – 2016. – 432 s.

Dördüncü fəslin yeddinci bölməsinin üçüncü yarımbölməsi **“Səməd Vurğunun “Azərbaycan dili” anlayışı”** adlanır.

Səməd Vurğun müasir Azərbaycan ədəbi dilinin təşəkkülündə tarixi rol oynadığı kimi , “Azərbaycan dili” anlayışının normalaşmasında da bir neçə baxımdan tarixi xidmətlər göstərmişdir.

S.Vurğun başda olmaqla bu ədəbi nəslin “ana dili” axtarışları, əlbəttə, maraq doğurmaya bilməz. Müşahidələr göstərir ki, şair 30-cu illərin ortalarına qədər “türk dili”, “türkçə” ifadələrini işlətdiyi halda, həmin illərdən sonra rəsmi qaydaya uyğun olaraq yalnız “Azərbaycan dili”nə müaciət etmişdir.

Dördüncü fəslin yeddinci bölməsinin dördüncü yarımbölməsi **“XX əsrin ikinci yarısı Azərbaycan dilçiliyində “Azərbaycan dili” anlayışı”** adlanır.

Bəkir Çobanzadədən sonra Azərbaycan dilçilik elmini onun tələbələri inkişaf etdirməyə başladılar: Məmmədəğa Şirəliyev, Əbdüləzəl Dəmirçizadə, Muxtar Hüseynzadə...

M.Şirəliyevin əsas tədqiqat obyektı Azərbaycan dilinin dialekt və şivələri olmuş, görkəmli dilçinin “Bakı dialekti” və “Azərbaycan dialektologiyasının əsasları” kimi fundamental əsərləri nəşr edilmişdir ki, həmin əsərlərdə məhz “Azərbaycan dili”ndən söhbət gedir.

Ə.Dəmirçizadənin “Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi” kitabı onun bu sahədəki genişmiqyaslı araşdırmalarının yekunudur. O, ümumiyyətlə “Azərbaycan dili” ifadəsini işlətsə də, 60-cı illərdə müəyyən müddət “Azəri dili”nə də müraciət etmişdir .

M.Hüseynzadə isə həmişə “Azərbaycan dili” ifadəsindən istifadə eləmişdir.

Ümumiyyətlə, 60-cı illərdəki “Azəri dili” tərəddüdünü nəzərə almasaq, 30-cu illərin sonlarından 90-cı illərin əvvəllərinə qədər həm orta, həm ali məktəb dərslərlərində, həm də elmi tədqiqat əsərlərində yalnız “Azərbaycan dili” adı işlənmişdir.

Dördüncü fəslin səkkizinci bölməsi **“Azərbaycan dili” anlayışı müstəqillik illərində”** adlanır.

XX əsrin əvvəllərində ana dilinin (və dövlət dilinin) adı ilə bağlı tərəddüdlər, mübahisələr və münaqişələr həmin əsrin sonlarında bir daha baş qaldırdı. 1991-ci ildə Sovetlər Birliyinin dağılması ilə əlaqədar olaraq Azərbaycan özünün dövlət müstəqilliyini əldə etdi. Lakin bu, yalnız “mərkəz”in razılığı ilə həyata keçmiş bir hadisə deyildi, Azərbaycan xalqı öz azadlığı uğrunda uzun illər mübarizə aparmış, qurbanlar vermişdi. Müstəqilliyin ən mühüm atributlarından biri ana dili idi ki, ölkədə, xüsusilə dövlət strukturlarında onun sərbəst, maneəsiz işlədilməsi xalqın əsas istəklərindən biri sayılsa da, rus dilinin genişmiqyaslı təzyiqi respublikanın dövlət dilinin hüquqlarını kobud şəkildə pozurdu. 1992-ci ildə hakimiyyətə gələn qüvvələr müəyyən eyforiyaya qapılaraq, dövlət dilinin o vaxta qədər “Azərbaycan dili” şəklində stabilləşmiş adını “türk dili” ilə əvəz etdilər.

“Azərbaycan dili”nin “türk dili” ilə əvəz olunması ilk günlərdən ciddi problemlər yaratmağa başlasa da, bu qərar 1995-ci ilə, yəni müstəqil dövlətin ilk Konstitusiyası qəbul edilənə qədər qüvvədə qaldı. Bu bir neçə il ərzində ictimai fikir, xüsusilə mütəxəssislər məsələyə münasibətlərini bildirdilər. Dövlət dilinin adının çox ciddi məsələ olduğunu nəzərə alan Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə yeni Konstitusiyaya layihəsinin müvafiq maddəsinin geniş müzakirəsi keçirildi.

Məlum olduğu kimi, iki gün davam edən müzakirədə müxtəlif fikirlər söylənilmişdir ki, onları aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmaq olar:

- 1) türk dili;
- 2) Azərbaycan türk dili və ya Azərbaycan türkcəsi;
- 3) Azərbaycan dili.

Prezident “Azərbaycan dili”nin təsadüfən ortaya çıxmadığını, zəngin tarixə malik bir xalqın dilinin özünəməxsus adı olaraq qanunauyğun bir şəkildə formalaşdığını qeyd edir:

“Mən hər bir dilə öz hörmət və ehtiramımı bildirirəm. Amma hesab edirəm ki, öz dilimizlə, Azərbaycan dili ilə hər birimiz fəxr edə bilərik. Çünki bu, zəngin dildir, artıq dünyada tanınmış dildir.

*Xalqımızın adı da tanınıb, respublikamızın adı da tanınıb, dilimizin adı da tanınıb. Bu reallıqdır. Mən keçən dövrü kənara qoyuram, – 60 il ərzində bu, mövcud olmuş reallıqdır. Gün-gündən, aybaay inkişaf etmiş reallıqdır”.*³⁸

Dövlət dilinin adının ayrıca səsverməyə çıxarıldığı Ümumxalq Səsverməsi (Referendum), üç variant içərisində, tamamilə təbii olaraq, “Azərbaycan dili”ni qəbul etdi.

Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyevin “Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı haqqında” 23 may 2012-ci il tarixli sərəncamı həm Azərbaycan dilinin, həm də dilçilik elminin inkişafında tarixi rol oynadı. Bir il sonra isə Azərbaycan Prezidenti 9 aprel 2013-cü il tarixli sərəncamı ilə “Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı”nı təsdiq etdi.

Tədqiqatdan əldə edilən nəticələri aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək mümkündür:

1. “Türk dili” anlayışı öz mənşəyini, tamamilə təbiidir ki türklərin az-çox müstəqil bir etnos olaraq Altay birliyindən ayrıldığı e.ə. III minillikdən alır. Güman etmək mümkündür ki, “türk” etnonimi meydana çıxana qədər (I minilliyin ortaları) həmin anlayış türkləri bildirən müxtəlif etnonimlərlə (məsələn, turanlıların dili, sakların dili, hunların dili və s.) ifadə olunubmuş. Nə qədər paradoksal görünsə də “türk” sözünün həm xalq, həm də dövlət adı kimi geniş yayıldığı dövrlərdə (I minilliyin ikinci yarısında) “türk dili” (eləcə də “oğuz dili”, “uyğur dili”, “qıpçaq dili” və s.) linqvoniminə təsadüf edilməmişdir.

2. “Türk dili” anlayışının (və linqvoniminin) tam stabilləşdiyini, hətta müxtəlif təzahür formalarının kifayət qədər diferensiaslaş-

³⁸ Müstəqilliyin 25 ili: Azərbaycançılıq ideyası və dil siyasəti / – Bakı: Türk Dünyası Info” İB Çap Evi, – 2016. – 224 s.

dığını göstərən ilk mənbə Mahmud Kaşğarının ərəbcə “Divanı”dır (XI əsr) ki, “Divani-lüğət-it-türk”, yəni “Türk dillərinin sözlüyü” adlanır. Lakin burada söhbət “türk dilləri”ndən deyil, “türk ləhcələri”ndən gedir. Bir sıra tədqiqatçıların, xüsusilə Ə.Dəmirçizadənin guya “Divan”ın müqayisəli-tarixi metodun əsasını qoyduğu fikri ona görə yanlışdır ki, xüsusilə ilk orta əsrlərdə “türk ləhcələri”nin “türk dili” ilə genetik qohum olduğunu sübut etməyə ehtiyac yox idi.

Mahmud Kaşğari “Divan”ında “türk dili” anlayış-linqvoniminə ardıcıl (və stabil) müraciət göstərir ki, həmin anlayış-linqvonimin “Divan”ın qələmə alındığı dövrə qədər bir neçə əsrlik işlənmə təcrübəsi olmuşdur.

“Divan”da adı çəkilən, bu və ya digər fərqli fonetik, leksik və qrammatik materialla təqdim olunan ləhcələr içərisində üçü (oğuz, qıpçaq və karluq-uyğur) əsasdır, digər “ləhcə”lər isə XI-XII əsrlərdən etibarən tərtib olunan müxtəlif xarakterli lüğətlərdə görünür.

3. Mahmud Kaşğarının bəhs etdiyi “Xaqaniyyə türkcəsi”, yaxud “Kaşğar türkcəsi” Qaraxanlılar dövrünün ədəbi dilidir ki, bu dilin tarixi əsasında dialektfövrü səciyyə daşıyan qədim türk (oğuz) yazılı abidələrinin dili dayanır. Lakin sonralar (IX-XI əsrlərdə) güclü uyğur təsirinə məruz qaldığından səciyyəvi xüsusiyyətlər qazanmış Kaşğar və ya Xaqaniyyə türkcəsinə bütün türklərin “ümumi ədəbi dil”i kimi də baxmaq olar. Və təsadüfi deyil ki, Y.Balasaqunlunun “Qutadqu biliq” (XI əsr), Ə.Yəsəvinin “Divani-hikmət” (XII əsr) və Ə.Yüqnəkinin “Atibətül-həqaiq” (XII-XIII əsrlər) əsərlərinin yazıldığı bu dil tarixə “orta əsrlər türk ədəbi dili (türki)” adı ilə daxil olmuşdur. “Türki” XIII-XIV əsrlərdən etibarən ərəb, eləcə də fars dilinin təsirinə məruz qalmaqla “uçayaqlı” bir dil halına gəlmiş, yeni dövrün əvvəllərinə qədər öz “klassik” nüfuzunu qoruyub saxlamışdır.

“Türki”nin Şərq təzahürü ilə yanaşı, XIII-XIV əsrlərdən Qərb (Azərbaycan-Kiçik Asiya) təzahürü də meydana çıxmış və nəticə etibarilə, orta əsrlərin sonlarınaqədər “türkcə”nin bir-birindən çox da fərqlənməyən iki yazılı ədəbi dili fəaliyyət göstərmişdir.

4. “Türki”nin mövcud olduğu dövrlərdə oğuz, qıpçaq və karluq-uyğur ləhcələri əsasən danışığı dili, qismən də xalq ədəbiyyatının dili olaraq fəaliyyət göstərmişdir. Və türklər orta əsrlərdə öz möhtəşəm eposlarını məhz bu ləhcələrdə yaratmışlar. Odur ki, “Dədə Qorqud” eposu yazıya alınarkən “Kitabi-Dədəm Qorqud əla-lisani-taife-yi-oğuzan” (“Oğuz tayfalarının dilində olan Dədəm Qorqud kitabı”) adlandırılmışdır. Lakin orta əsrlərin sonlarına doğru “türkcə”nin “klassik ləhcələr”i –oğuz, qıpçaq və karluq-uyğur öz tarixi missiyalarını başa çatdıraraq yeni dövrdən etibarən müasir türk dillərinin əsasını təşkil edəcək ləhcələrə ayrılmaqla “ləhcə” anlayışının yeni hüdudlarını müəyyən etmişlər.

5. Yeni dövrün əvvəllərindən təşəkkül tapmağa başlayan türk dilləri (eləcə də türk ədəbi dilləri) məhz orta əsrlərin sonlarında formalaşan yeni ləhcə diferensiasiyasına əsaslanır. Bu diferensiallıq müasir ədəbi dillərin formalaşmasının ümumi qanunauyğunluğundan irəli gəlməklə yanaşı, türk dillərinin ədəbilik səviyyəsini təmin edəcək amillərlə bağlı olduğuna görə fərqli “statuslar” da təqdim edir. Həmin “status”lar özünü a) milli ədəbi (yazılı) dil olaraq gerçəkləşməkdə; b) xalq danışığı dilinin ədəbi nüfuzuna “türki” vasitəsilə müqavimət göstərməkdə və c) ədəbilik iddiasından ümumən kənar qalmaqla ifadə edir:

a) Azərbaycan və türkmən dilləri XVIII əsrdən etibarən müstəqil ədəbi (yazılı) dillərdir;

b) Türkiyə türkcəsi, özbək və tatar dilləri “türki”nin təsiri altında qaldığına görə öz müstəqilliklərini XX əsrin əvvəllərindən biruzə verməyə başlamışlar;

c) digər türk dilləri isə öz müstəqillik (ədəbilik) zamanını “təmkinlə” gözləmişlər ki, onlar üç qrupa bölünür;

1) “fəal” gözləyicilər: qazax dili, qırğız dili, başqırd dili və s.

2) “tarixi” gözləyicilər: çuvaş dili, yaqut (saxa) dili.

3) “passiv” gözləyicilər: Altay dili, xakas dili, şor dili və s.

6. XIX əsrin əvvəllərindən etibarən türk dillərinin diferensiasiya vəziyyəti bütöv “kritik” keyfiyyəti ilə ortaya çıxır. Məlum olur

ki, Mahmud Kaşğarının XI əsrdə “türk dilləri” adlandırdığı “türkcə”ni XIX əsrdə Mirzə Kazım bəy “türk dili” adlandırır (və onun “ləhcələr”indən bəhs edir). Bu paradoks “türk dili”, “türk ləhcələri” və “türk dilləri” anlayışlarının bütün orta əsrlər boyu adekvat dərk edilməməsi ilə bağlıdır ki, bunun da əsas səbəbkarı ərəb dilçilik məktəbi, onun idrak texnologiyalarının məhdudluğu olmuşdur. Və həmin paradoksallıq sonrakı dövrlərdə də ona görə davam edir ki, problemə linqvistik yox, məhz siyasi-ideoloji mövqedən yanaşılır, ancaq bu cür yanaşma təsadüfi deyil: dünyanın XIX əsrin sonu–XX əsrin əvvəllərindən başlayan qlobalaşması bütün xalqlar üçün ortaq ünsiyyət texnologiyasının yeni dövrünə müvafiq prinsiplər təqdim etdiyi bir şəraitdə türklər tamamilə qeyri-analitik (və hazırlıqsız) bir iddia ilə çıxış edirlər ki, bu da elmi-praktik baxımdan özünü doğrultmayan “dil birliyi” ideyasından ibarətdir. Maraqlıdır ki, hər addımda real maneə ilə qarşılaşan bu “ideya” bütün romantikliyinə baxmayaraq sonralar da nəinki təftiş olunmamış, hətta özünün “neoromantik” səviyyəsinə yüksəlmək imkanları da qazanmaqla akademik fikrə təsir göstərmişdir.

7. XX əsrin 20-ci illərindən etibarən “türk dili”, “türk ləhcələri” və “türk dilləri” anlayışlarının dəqiqləşdirilməsi istiqamətində atılan addımların nə dərəcədə akademik, nə dərəcədə siyasi-ideoloji olması məsələsi mübahisə doğurur. Lakin bir məqam mübahisəsizdir ki, reallıq öz məntiqini israrla diqtə etməklə mübahisələri gündəmdən çıxarır. Ədəbi dilləri formalaşmış türk xalqlarına orta əsrlərin hansısa Şərq, yaxud Qərb “türkcə”sini nümunə göstərmək nə qədər “romantik” (və maraqlı) təəssürat yaratsa da, heç bir real perspektiv vəd etmir. Oudur ki, anlayışlardan sui-istifadə etmək əvəzinə, onlara tarixi (və dialektik) kontekstdə yanaşmaq tendensiyası öz aparıcı mövqeyini praktik olduğu qədər də nəzəri, hətta siyasi-ideoloji səviyyədə də nümayiş etdirir.

8. I minilliyin ortalarından sonra təşəkkül tapan “türk dili” anlayış-linqvonimi bir neçə minillik tarixi olan bir dilin həmin minilliklərdə daşdığı etnik, coğrafi və siyasi “mənşəli” adların (“türksakala-

rın dili”, “sak dili”, “iskat dili”, “hun dili” və s.) varisidir. Bu anlayış-linqvonimin I minilliyin sonu, II minilliyin əvvəllərindən etibarən, demək olar ki, bütün türklərin dilini ifadə etməyə başlamasında “daxili”- etnik, eləcə də ictimai-siyasi ehtiyacla yanaşı, islam dininin, xüsusilə ərəb-müsəlman dilçiliyinin mərkəzləşdirici təsiri də mühüm rol oynamışdır.

“Türk dili”ndən yaranan “türkcə” linqvonimi türkologiyada müxtəlif mənalarda işlənsə də, əsas mənası zaman, məkan və keyfiyyət məhdudluğu fəvqündə ümumən türk dilinə mənsubluğu “işarələmək”dən ibarətdir. Odur ki, ciddi elmi mühakimələrdə bu linqvonim-terminə müraciət mütləq a) zaman (söhbət hansı dövrün “türkcə”sindən gedir), b) məkan (hansı coğrafiyada yayılmış “türkcə” nəzərdə tutulur) və c) keyfiyyət (ədəbi təzahürdür, yoxsa ləhcədir) təyinatları üzrə dəqiqləşdirilməli, yaxud konkretləşdirilməlidir.

9. Bu gün aşağıdakı türk dilləri mövcuddur: 1) türk dili (Türkiyə türkcəsi), 2) Azərbaycan dili, 3) özbək dili, 4) uyğur dili, 5) qazax dili, 6) tatar dili, 7) qırğız dili, 8) çuvaş dili, 9) yaqut (saxa) dili, 10) qaraçay-balkar dili, 11) kumuk dili, 12) noqay dili, 13) qaraqalpaq dili, 14) qaraim dili, 15) qaqauz dili, 16) tuva dili, 17) tofalar dili, 18) xakas dili, 19) Altay dili, 20) kamasin dili, 21) şor dili.

Bu dillərin heç birini “ləhcə” adlandırmaq doğru deyil.

10. Türklər üçün ortaq ünsiyyət dili məsələsi artıq, demək olar ki, həll olunmuşdur: bu funksiyanı Türkiyə türkcəsi yerinə yetirməyə başlamışdır. Lakin bu, türk dillərinin müstəqil inkişaf stixiyasına nəinki qarşı dura, hətta hər hansı şəkildə mane ola bilməz.

11. “Qədim Azərbaycan dili” anlayışı barədə azərbaycanşünaslıqda müxtəlif mülahizələr mövcuddur ki, onları, əsasən, iki qrupda birləşdirmək olar:

- 1) “Qədim Azərbaycan dili” –İran mənşəli bir dildir;
- 2) “Qədim Azərbaycan dili”–türk mənşəli bir dildir.

Hər iki mövqeyin tərəfdarları son yüz il ərzində həm elmi, həm də ideoloji (konyuktur) xarakterli bir sıra dəlillər gətirmişlər. Birinci mövqeyin tərəfdarları Azərbaycanın qədim dövrünü “iranlaşdır-

maq”la onun bütün etnik tarixini iranlaşdırmağa, ikinci mövqeyin tərəfdarları isə Azərbaycandakı ilk orta əsrlərdən faktik mövcud olan türklüyü ən qədim dövrlərə (hətta türklüyün e.ə. IV-III minilikdən də əvvəllərə) aparmağa çalışmışlar.

“Qədim Azərbaycan dili”nin İran və ya türk mənşəli bir dil olduğunu hazırda elmə məlum faktlar əsasında söyləmək mümkün deyil. “Fakt-gümanlar” (T.Hacıyev) isə bu dilin “türkcə” olduğu barədə daha çox israr eləməyə imkan verir. Ancaq bu şərtlə ki, məsələyə ümumən türk dili tarixi (və Altay nəzəriyyəsi) kontekstində baxılsın.

12. İlk orta əsrlərdən başlayaraq Azərbaycanda yaranan, əvvəl şifahi ədəbiyyat, sonra ərəb, eləcə də farsdilli yazılı ədəbiyyatın həm ruhu, həm də dilindəki türk sözləri, XIII əsrdən sonra isə türkdilli həm şifahi, həm də yazılı ədəbiyyat “Azərbaycan türkcəsi” anlayışının təşəkkülünü şərtləndirir. “Kitabi-Dədə Qorqud”dan M.Füzuliyə qədər gələn bu tarix “türk dili” anlayışının “diferensiasiya”sı tarixinə müvafiq gəlir. Lakin “Azərbaycan türkcəsi” anlayışı XIX əsrdə formalaşır ki, bu, özünü müxtəlif təzahürlərdə göstərir: “Zaqafqaziya türklərinin dili”, “Zaqafqaziya tatarlarının dili”, “türk dilinin Azərbaycan ləhcəsi”, “türk-Azərbaycan dili”, “Azərbaycan türklərinin dili”, “Azərbaycan türkcəsi” və s.

13. XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində “Azərbaycan dili” anlayışı daha çox “türk dili” formasında işlənsə də, digər təzahürlərdən də istifadə edilir ki, bu da artıq təşəkkül tapmış müstəqil bir dili öz adı ilə adlandırmaq, qohum türk dillərindən fərqləndirmək ehtiyacından irəli gəlir. Həmin tendensiya özünü dövlət dilinin hətta rəsmi olaraq “türk dili” adlandığı həm Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti, həm də XX əsrin 20-ci, 30-cu illərində göstərir.

1930-cu illərin sonlarına doğru Azərbaycan SSR-də dövlətin, eləcə də xalqın dilinin “Azərbaycan dili” adlandırılması milli ictimai şüurda birmənalı qarşılanmamış, bunu qanunauyğun sayanlarla yanaşı, xalqın tarixinə qarşı repressiya hesab edənlər də olmuşdur. Səbəb isə odur ki, həmin illərdə SSRİ-də həm türklüyə qarşı bölücü

(və dağdııcı) təzyiq son həddə çatmış, həm də “türk dili”ndən “Azərbaycan dili”nə keçid xalqın özü ilə hesablaşmadan, Moskvanın diqtəsilə həyata keçirilmişdir.

14. Əslində, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yarandığı ərəfədə dövlətin “Azərbaycan” adlandırılmasına da ciddi etirazlar olmuşdu. Lakin bu adın normalaşması, eləcə də “Azərbaycan xalqı” etnoniminin təşəkkülü çoxmənalı “türk”, eləcə də “türk dili” anlayışının da “diferensiasiya”sını tələb edirdi. Odur ki, “Azərbaycan dili” adı (lingvonimi) nə qədər qeyri-qanuni (və faciəli) bir tarixi şəraitdə rəsmiləşdirilsə də, mahiyyətcə, özünü doğruldurdu. Hər şeydən əvvəl ona görə ki, bu ideya Sovetlər Birliyi rəhbərlərinin təfəkkürünün məhsulu deyildi, hələ XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ziyalılarının millətə, onun dilinə xüsusi ad axtarıqlarının məhsulu kimi meydana çıxmışdı.

“Azərbaycan dili” anlayışını necə ifadə etmək problemi bütün XX əsr boyu mövcud olmuş, ölkənin həm Şimalında, həm də Cənubunda bir sıra təkliflər irəli sürülmüşdür ki, onların içərisində “azəri dili” müəyyən maraq doğurmuşdur. Lakin şübhəli genezisinə görə stabilşə bilməmişdir.

15. Sovetlər Birliyi dağıldıqda müstəqilliyinə qovuşan Azərbaycanda varisi olduğu Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin bir sıra atributları ilə yanaşı, dövlət dilinin adı olaraq “türk dili” də qəbul edilmişdir. Lakin qanunvericiliyin (demokratiyanın) pozulması ilə müşayiət olunan bu hadisə respublika ictimaiyyətinin narazılığı ilə qarşılanmaqdan başqa, beynəlxalq aləmdə də müəyyən anlaşılmazlıqlara səbəb olmuşdur. Bütün bunları, eləcə də “Azərbaycan dili” anlayışının təşəkkülü tarixini (və mövcud təcrübəsini) nəzərə alan Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə dövlət dilinin adı məsələsinə Azərbaycan Respublikasının ilk Konstitusiyası qəbul edilərkən ümumxalq səsverməsində (referendumda) ayrıca baxılmış, Azərbaycan Respublikasının dövlət dilinin “Azərbaycan dili” olduğu təsdiq edilmişdir.

Dissertasiyanın məzmununu əhatə edən aşağıdakı monoqrafiya, tezis və məqalələr nəşr olunmuşdur:

1. Azərbaycan dili anlayışının təşəkkülü tarixinin metodoloji problemləri // – Bakı: Filologiya məsələləri, – 2017. №2, – s.10-19.

2. Türk dili anlayışının təşəkkülü // – Bakı: Dil və ədəbiyyat, – 2017. №4(104), – s. 36-37.

3. Linqvonimlər və ya dil adları // – Bakı: Terminologiya məsələləri, – 2017. №1, – s. 181-184.

4. Mirzə Fətəli Axundzadənin “Ana dili” anlayışı // – Bakı: Bakı Universitetinin Xəbərləri, Humanitar elmlər seriyası, – 2017. №3, – s. 19-23.

5. Azərbaycan dili anlayışı: Azərbaycanın Şimalında və Cənubunda // “M.P.Vaqif və müasirlik” mövzusunda Respublika elmi-praktik konfransı, – Bakı: –7 dekabr, – 2017, – s. 297-301.

6. Türk dili anlayışının etnolinqvistik kökləri // “Ağamusa Axundov və Azərbaycan Filologiyası” Beynəlxalq Konfransın Materialları, –Bakı: – 24aprel – 25 aprel, – 2017, – s. 400-403.

7. Qəribli, A. Azərbaycan dili anlayışının tarixi / A.Qəribli. – Bakı: Elm və təhsil, – 2017. – 151 s.

8. Əlimərdan bəy Topçubaşovun “ana dili” anlayışı // – Bakı: Dilçilik İnstitutunun əsərləri, – 2018. №1, – s. 135-142.

9. XX əsrdə “Türk dilləri” anlayışı // – Bakı: Terminologiya məsələləri, – 2018. №2, – s. 75-80.

10. Qədim Azərbaycan dili anlayışı haqqında // – Bakı: Xəbərlər, AMEA, Humanitar elmlər, – 2018. №1, – s. 248-253.

11. İlk orta əsrlərdə “Türk dili” anlayışı // – Bakı: Əlyazmalar yamır, – 2018. №2 (7), – s. 172-177.

12. Əkinçi qəzetində Azərbaycan dili anlayışı // – Bakı: Terminologiya məsələləri, – 2018. №1, – s. 95-100.

13. Türk dili anlayışının mənşəyi // – Bakı: Dilçilik İnstitutunun əsərləri, – 2018. №2, – s. 66-75.

14. “Türk dili” kavramının tarixində Divani-Hikmetin yeri konusuna bir baxış // II. Uluslararası Hoca Ahmed Yesevi Sempozyu-

mu bildiriləri. – Ankara: Ahmet Yasevi Universitesi, – 2018. №54, – s. 275-279.

15. Qəribli, A. “Türk dili”, “Türk ləhcələri” və “Türk dilləri” anlayışlarının genotipologiyası // A. Qəribli. – Bakı: Elm və təhsil, – 2018. – 165 s.

16. XIX əsrin ikinci yarısı–XX əsrin əvvəllərində “Türk dilləri” anlayışı // – Bakı: Filologiya məsələləri, – 2019. №1, – s. 33-43.

17. Müasir türk dünyasında “Türk dilləri” anlayışı: problemlər, mülahizələr // – Bakı: Dil və ədəbiyyat, – 2019. №1(109), – s. 40-43.

18. “Ortaq türkcə” problemi: iddialar və imkanlar // – İqdir: Turan, Uluslararası bilimsel hakemli dergi, – 2019. №41, – s. 62-66.

19. “Türk lehçeleri” kavramından “Türk Dilleri” Kavramına geçişin tipolojik temelleri // – Almaniya: Zeitschrift für die Welt der Türken, – 2019. – s. 43-50.

20. “Azərbaycan dili” anlayışı müstəqillik dövründə // – Bakı: Dilçilik Araşdırmaları, – 2020. №2, – s. 50-55.

21. Концепция Тюркских языков Мирзы Казем –Бека // The X International Scientific Symposium dedicated to the 880 th anniversary of Nizami Ganjavi. İsveç, – 2021. – s. 143-146.

22. XX əsrin 20 – 30-cu illərində Azərbaycan dili anlayışı // The XI International Scientific Symposium “ Intercultural relations in the modern world”. – Tbilisi: – 2021. – s. 84-87.

23. “Türk dilləri” anlayışı və “ortaq türkcə” problemi // – Sumqayıt: Elmi Xəbərlər (Sosial və humanitar elmlər bölməsi) Sumqayıt Dövlət Universiteti Elmi Xəbərlər, – 2021. – s. 17-20.

24. Garibli, A. Formation of the concept of Azerbaijan language // – Czech Republic: AD ALTA (Journal of Interdisciplinary Research), – 2021. Volume 11, Issue 2, – p. 80-84.

25. Понятие «тюркские диалекты» в средние века // – Wurmona: Path of Science, – 2022. Volume 8, No 5, – p. 3009-3014.

Dissertasiya müdafiəsi 4 oktyabr 2022-ci il tarixində saat 11⁰⁰ da Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu nəzdində fəaliyyət göstərən ED 1.06 Dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: Bakı, AZ 1143, H.Cavid prospekti 115, V mərtəbə, AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu.

Dissertasiya ilə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Dissertasiya və avtoreferat elektron versiyaları Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat 1 sentyabr 2022-ci il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: 28.07.2022
Kağız formatı: 60x84 16\1
Həcm: 87.395
Tiraj: 100